Gouden Piramide 2007 *Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap*

De compositie van Nederland

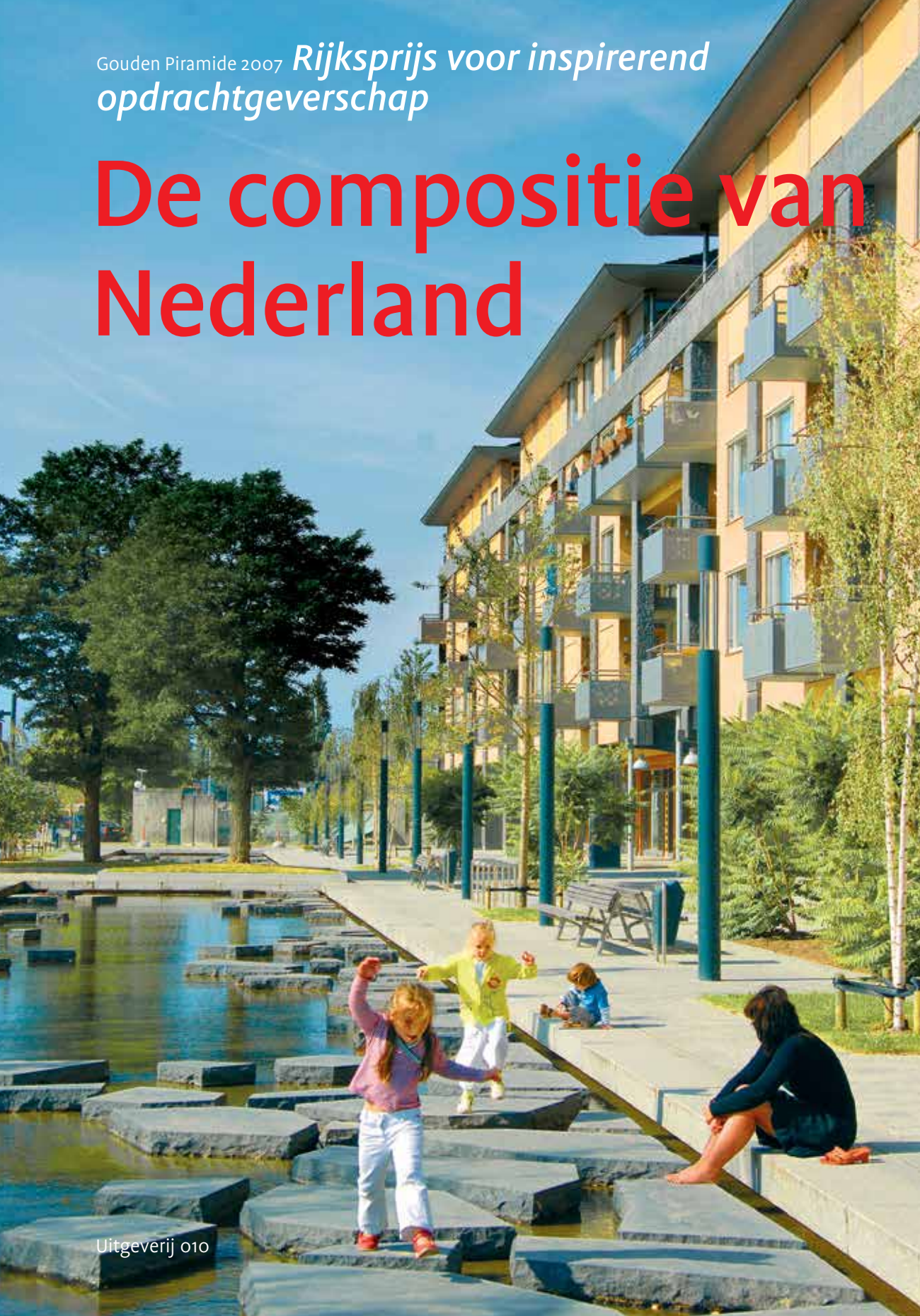

Uitgeverij 010

Gouden Piramide 2007

Gouden Piramide 2007 *Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap*

De compositie van Nederland

Uitgeverij 010, Rotterdam 2007

Voorwoord

Het thema van de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap is dit jaar gebiedsontwikkeling, een belangrijk instrument bij de inrichting van Nederland. Grote groepen mensen hebben het gevoel dat de vrije ruimte in de knel komt en de horizon een schaars goed wordt. Op dit terrein ligt ook mijn zorg én mijn verantwoordelijkheid. Om de veelbesproken verrommeling tegen te gaan, moeten wij zo veel mogelijk activiteiten bundelen en moet bestaand bebouwd gebied beter worden benut. Herontwikkeling of herbestemming moet daarom prioriteit krijgen. Tal van herstructureringsopgaven dienen zich aan: naoorlogse wijken, bedrijventerreinen, maar ook agrarische gebieden.
Vooral op dit laatste vlak valt nog een wereld te winnen, aldus de intreerede van professor Friso de Zeeuw, Praktijkhoogleraar Gebiedsontwikkeling aan de TU Delft, op 20 juni dit jaar. In zijn bijdrage aan deze publicatie kunt u daar meer over lezen. Goede samenwerking tussen verschillende partijen is cruciaal; marktpartijen en overheden moeten vanuit hun eigen verantwoordelijkheden en expertise tot een gedeelde ambitie komen en ervoor zorgen dat die overeind blijft. In het uiteindelijke resultaat manifesteert zich het vakmanschap en de volharding van de opdrachtgever.
‘Wat mooi is, moet zo veel mogelijk mooi blijven. “Vitaal” en “mooi” kunnen wel degelijk samengaan. Het karakteristieke Nederlandse landschap en de bijzondere natuurgebieden die Nederland rijk is, verdienen aandacht en bescherming.’ Zo staat het in het beleidsprogramma van het kabinet als onderdeel van de pijler ‘Een duurzame leefomgeving’. Dit streven krijgt nu een nadere uitwerking in het programma ‘Wonen en werken in Mooi Nederland’.

Nederland heeft een rijke traditie in stedenbouw en architectuur, ook dat is Mooi Nederland. Samen met collega-minister Plasterk van OCW heb ik op 31 mei dit jaar in de Tweede Kamer aangegeven ons Nederlands architectuurbeleid met kracht te willen voortzetten. Een beleid dat het rijk al sinds 1991 voert en dat nog altijd zijn vruchten afwerpt.
Andere landen benijden ons om het architectuurklimaat in Nederland. Een klimaat dat veel mogelijkheden biedt voor jonge ontwerpers, dat structureel aandacht geeft aan de inbreng en ontwikkeling van de ontwerpende disciplines in ruimtelijke planvorming, dat ramen en deuren opent voor internationale kennisuitwisseling en dat — onder verantwoordelijkheid van minister Plasterk — een stevige structuur biedt van verschillende architectuurinstellingen die elk hun eigen functie vervullen.
Ik richt mij vooral op de bijdrage die architectuur levert aan de kwaliteit van de ruimtelijke inrichting. Het stimuleren van goed opdrachtgeverschap is daarin een belangrijk element.
In het verlengde van het lopende Actieprogramma Ruimte en Cultuur (2005–2008) en de drie eerdere architectuurnota’s zal hiervoor ook de komende periode een belangrijke plaats worden ingeruimd. Als minister van VROM voel ik me niet alleen verantwoordelijk voor het meteorologische klimaat, maar ook voor het architectuurklimaat. De inrichting en vormgeving van ons land zijn een weerspiegeling van dat klimaat. Omdat opdrachtgevers bij het tot stand brengen daarvan een sleutelrol vervullen, wil ik graag hun streven naar hoogstaande kwaliteit bevorderen via de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap. Mede namens de ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, en Verkeer en Waterstaat.

Bij mijn eerste bezoek aan het atelier Rijksbouwmeester medio mei was ik in de gelegenheid alvast de inzendingen van de vijf genomineerde opdrachtgevers voor de Gouden Piramide 2007 te bekijken. De jury zou tien dagen later de opdrachtgevers en hun projecten in het land bezoeken om ter plaatse tot een finale afweging te komen. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan, welke discussies zich ontsponnen hebben en wat de uiteindelijke uitkomst is van het juryberaad onder voorzitterschap van rijksbouwmeester Mels Crouwel wordt in deze publicatie uitgebreid uit de doeken gedaan.
Ten behoeve van de verspreiding van de informatie en kennis die de Gouden Piramide genereert, wordt jaarlijks een publicatie over de desbetreffende wedstrijdronde uitgebracht.
Die vormen inmiddels een waardevolle reeks waarin het belang van goed opdrachtgeverschap in Nederland wordt aangetoond. Verder worden voor een breed publiek televisieprogramma's over de Gouden Piramide (in coproductie met de AVRO) uitgezonden in de weken voorafgaand aan de uitreiking.
Opdrachtgevers waren er in deze ronde van allerlei pluimage: projectontwikkelaars, provincies, gemeenten, waterschappen, ideële stichtingen, corporaties en PPS-bv's. Hun projecten waren niet minder divers, een greep uit de opgaven: parken, tuinen, recreatie, waterberging, natuurontwikkeling, reconstructie, monumenten, erfgoed, centrumplannen, nieuwe woonwijken, herstructurering van bestaande woongebieden, landschapsplannen en infrastructuur.
Uit het brede scala aan inzendingen heeft de jury uiteindelijk één winnaar voorgedragen. Deze ontvangt niet alleen de Gouden-Piramidetrofee, maar ook een bedrag van € 50.000.
De jury schrijft in haar juryrapport over de voorgedragen winnaar: 'de durf en ideeënrijkdom die aan de dag werden gelegd, verdienen het te worden bekroond met de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap'. Deze conclusie onderschrijf ik van harte. De gemeente Enschede heeft zich een bij uitstek inspirerend opdrachtgever getoond. De wijze waarop het opdrachtgeverschap werd uitgeoefend kan zonder meer worden gekenschetst als creatief, deskundig en bezielend. En het resultaat van de indrukwekkende wederopbouw van Roombeek, want daar draait het natuurlijk uiteindelijk om, is even inspirerend te noemen als de rol van de terecht bekroonde winnaar: Enschede.

dr. Jacqueline Cramer
de minister van Ruimte en Milieu

Essays

De Nederlandse souplesse 10
Mels Crouwel
Als dit Ierland was 15
Willem van Toorn
Nederland verrommelt!?
De compositie van Nederland vraagt om nieuwe beelden 19
Hans Mommaas
Gebiedsontwikkeling:
naar ruimte voor ondernemerschap 24
Friso de Zeeuw

Opdracht en ontwerp

De jurering 34
Portretten genomineerde opdrachtgevers 53
Simone van Es

Projecten

De vijf projecten van de genomineerden 60
Negen overige projecten 102

Alle inzendingen

Ingezonden projecten 158

Essays

De Nederlandse souplesse
Mels Crouwel

'Geen beter vermaak dan leedvermaak', is een veelgebruikte *wisecrack*. Het tv-programma *De Verbouwing* — met de kenmerkende, zuigende stem van programmaker-cameraman-interviewer Frans Bromet — ontleent er voor een belangrijk deel zijn populariteit aan. De kijker is maar wat blij dat hém al die ellende bespaard is gebleven. Die rampzalig verlopen verbouwing van het eigen huis, die menig huwelijk aan het wankelen heeft gebracht. Waar zijn die mensen in godsnaam aan begonnen? is een veelgestelde huiskamervraag. En het blijft meestal niet bij onderlinge spanningen. Want zo zijn er ook nog de buren en de gemeentelijke instanties die niet altijd staan te juichen bij elke dichtgebouwde achtertuin of opgehoogde dakverdieping. En daar moet dan weer de Rijdende Rechter ('dit is mijn uitspraak, daar zult u het mee moeten doen') bij worden ingeschakeld, zo'n ander tv-fenomeen dat ons een röntgenopname biedt van (in ieder geval een facet van) de Nederlandse volksaard.
Bromet kan bij het kiezen van zijn onderwerpen putten uit een veelheid aan 'gevallen'. Talloze Nederlanders willen hun directe woonomgeving omvormen tot een gedroomd paleisje. En storten zich in een ongewis avontuur vol stof, plastic afdekfolie, stempels, bouwmaterialen en jankende bouwmachines. De talloze tv-programma's en tijdschriften in de huis-en-tuinsector zijn er een bewijs van dat menige Nederlander er heel veel voor overheeft om zijn directe woonomgeving zo veel mogelijk zelf te bepalen. En daar ook eigenhandig een rol in wenst te spelen. Nederland kent een groot aanbod van bouwmarkten als Gamma, Praxis, Bouwmaat, Hubo en Karwei. In de ons omringende landen voorzien dergelijke ketens voornamelijk in spullen voor de inrichting van een huis, zoals kant-en-klare-keukens, sanitaire voorzieningen en ameublementen. Maar in Nederland is er ook een overstelpend aanbod van de meer primaire bouwproducten als cement, hout, sierpleister, cellenbeton, gipsplaten, multiplex, et cetera, et cetera. Het tekent de Nederlandse mentaliteit. Het (ver)bouwen lijkt ons in het bloed te zitten.

Hier en nu

Wij nemen onze bestaande gebouwde en landelijke omgeving veel minder als vaststaand, als vanzelfsprekend, dan de bewoners van andere Europese landen, om ons daar even toe te beperken. Van klein (eigen huis) tot groot (polders). De tentoonstelling 'Nederland als Kunstwerk. Vijf eeuwen bouwen door ingenieurs' liet zien hoever de wil en bereidheid ging om ons land naar eigen hand te modelleren.[1] Het vuistdikke boek *Polders!,* verschenen naar aanleiding van de tweede Internationale Architectuur Biënnale, werkte dit gegeven verder uit.[2] Maar Nederland is vol en klein. Het 'lege land' bestaat nauwelijks meer. Om iets nieuws te bouwen, moet er meer en meer iets 'ouds' voor wijken. 'Tweederde van de opdrachten aan Nederlandse architecten heeft betrekking op transformaties, van de verbouwing van een woonhuis tot en met complexe opgaven met betrekking tot integrale stedelijke vernieuwing', schreef mijn voorganger, architect Jo Coenen, in het recent verschenen *De kunst van de versmelting.*[3]
In onze cultuur is er (naast het zo kenmerkende egalitarisme) een belangrijke plaats ingeruimd voor het pragmatisme, zo u wilt het onversneden opportunisme. Dus ook in onze bouwcultuur

en de wijze waarop wij met de ruimte omgaan. In geen land zou bijvoorbeeld de ruilverkaveling zo (relatief) soepel zijn verlopen. Er hebben zich bij mijn weten geen massale en emotionele volksopstanden voorgedaan van grondbezitters — voornamelijk boeren — die pertinent weigerden hun eigendom op te geven, stukken land die soms al voor generaties in bezit waren. Gemor, daar is het bij gebleven.
Het vastklampen aan historische verworvenheden en vanouds bekende structuren, dat is in Nederland nooit zo sterk ontwikkeld geweest. Dit geldt ook voor de stoffelijke kant van de zaak. Neem de wereldwijde introductie van de cd ter vervanging van de 33-toerenplaat van vinyl eind jaren tachtig. Terwijl onnoemelijk veel bezitters over de hele wereld hun gekoesterde lp's en de daarvoor aangewezen draaitafels vol gevoel aan hun hart drukten, ging men in Nederland massaal en direct over tot de aanschaf van die handige cd's en de daarvoor benodigde spelers. De lp's en de oude apparatuur verhuisden onverbiddelijk naar kelders en zolders, een tussenstap om uiteindelijk deze spullen weg te doen op markten, Koninginnedagen, tweedehandswinkels of gewoon weg te geven of weg te gooien. Alleen in Japan geschiedde de introductie nóg sneller en absoluter.
Nederland was en is een land van het hier en nu. Dat is de sterkst aanwezige factor in onze cultuur. Men kan dat betreuren en met een zekere cultuurhistorische afgunst kijken naar landen als Engeland en Frankrijk, maar dat doet aan het feit niets af. We voelen ons ongemakkelijk binnen vaststaande historische verbanden en gegevenheden. We zien al snel het nut er niet van in. Vanaf Erasmus is het humanistische vooruitgangsdenken dominant in onze cultuur aanwezig geweest. Niet alleen in libertaire, later sociale maar ook in conventionele kringen. Kijken we niet al te veel terug, we hebben aan de andere kant ook weinig op met heel uitgesproken sociale en filosofische denkbeelden, gericht op een verre toekomst. Een paar jaar vooruitkijken is oké, daarna zien we het dán wel weer is de gangbare attitude. Die gerichtheid op de praktijk van alledag kan worden opgevat als een armoedige culturele beperking, wellicht als een zwakte, maar tegelijkertijd is het ook onze kracht. Ik kom hier later op terug.

Slopen

Enkele maanden geleden beweerde een corporatiedirecteur uit Utrecht *unverfroren* op tv dat er nergens in Europa zo veel gesloopt wordt als in Nederland. Het onderwerp van de uitzending was de kwalitatieve verbetering van naoorlogse woonwijken. Ik dacht direct twee dingen. Dat zou heel goed kunnen want dat past bij de praktische Nederlandse mentaliteit. Tegelijkertijd dacht ik: maar, ís dat ook werkelijk zo? Of is het een gemakzuchtige veronderstelling? Gelukkig heeft Nederland een indrukwekkende infrastructuur van gespecialiseerde instituties op het terrein van het bouwen en de ruimtelijke ordening. Een informatieve rondgang langs enkele van deze instellingen en bureaus bevestigde de opinie dat er in Nederland in vergelijking met andere landen inderdaad 'makkelijk' wordt gesloopt. Alleen over de situatie in de voormalige DDR, met de omvorming van de roemruchte *Plattenbau,* waren de meningen verdeeld. Maar enkele specialisten in de naoorlogse woningbouw in het voormalige Oostblok meenden dat Nederland zelfs ten opzichte van die landen meer en vooral ook rücksichtloser sloopt.[4] Met name in de zogeheten wederopbouwwijken met overwegend sociale huurwoningen. Rond het jaar 2000 werden er jaarlijks 13.000 woningen aan de woningvoorraad onttrokken. Dit aantal zou sindsdien zijn opgelopen tot 16.000 per jaar.[5] Ter vergelijking: de huidige nieuwbouw van woningen bedraagt circa 65.000–70.000 woningen.
In het nieuwe tijdschrift ***Stads****cahiers,* gespecialiseerd in de transformatie van de naoorlogse stad, wordt zelfs gesproken over onvervalste 'transformatiedrift' in Nederland. Een citaat:

‘Er raast een storm van beleid door Nederlandse achterstandswijken. Sinds 1997 wordt onder de noemer herstructurering ingezet op “integrale” transformatie van de naoorlogse stad. Alle aspecten van het stedelijk leven — fysieke, economische, sociale — moeten gelijktijdig en in samenhang worden veranderd. Kleine ambities of stapsgewijze transformaties zijn passé, het is tijd voor de *total make-over*.[6]’
Ook bij de toch vrij drastische sloop van de nog redelijk jonge en bepaald niet al te slechte wederopbouwwoningen blijft het protest beperkt tot architectuurhistorici, enkele oudere architecten, een enkele betrokken journalist en een deel van de bewoners die tevreden zijn met de bestaande woonsituatie of die een toekomstige verhoging van de huur vrezen.
Maar leidt deze geconstateerde ‘transformatiedrift’ tot omvangrijke demonstraties op de Dam, het Museumplein of het Malieveld? Opent een van de journaals weleens met dit onderwerp? Staat het bijna dagelijks op de agenda van de Tweede Kamer? Het antwoord laat zich raden: nee. Wellicht wordt dit ontbreken van maatschappelijk protest veroorzaakt doordat het proces zich sluipenderwijs voltrekt, en daarom weinig spectaculair overkomt. Maar het zou mijns inziens te gemakkelijk zijn om het bij deze verklaring te laten. Ik denk wel degelijk dat ook onze aard hierbij in algemene zin een rol speelt. Dat veel zittende bewoners geheel in de Nederlandse traditie denken: misschien ga ik er uiteindelijk wel op vooruit.[7]

Transformatie

De herstructurering van de naoorlogse wijken is de grootste stedelijke transformatieopgave van Nederland. Daarnaast zijn er ook andere binnenstedelijke herstructureringen, zoals het veranderen van de bestemming van oude industriegebieden, havens en leegstaande, oude kantoorpanden. Bij de inzendingen van deze ronde van de Gouden Piramide 2007 — met als thema gebiedsontwikkeling — zitten ook verrassend veel centrumplannen. Soms behelzen die projecten een relatief simpele vervangingsopgave, maar in enkele gevallen is er sprake van een fundamentele transformatie van een deel van het hart van stad of dorp. Dat zijn vaak zeer gecompliceerde operaties die met een chirurgische precisie opgezet en uitgevoerd moeten worden. Het resultaat oogt dikwijls niet spectaculair, maar het soepel verlopen van deze ‘inwevingen’ is op zichzelf al een hele prestatie.
Bovenstaande voorbeelden spelen zich allemaal af in het stedelijk gebied. Maar hoe is het gesteld met de transformaties in het agrarisch gebied? Leggen de betrokken Nederlanders daar ook zo veel souplesse aan de dag? De grootste transformatie op het platteland is een direct gevolg van de varkenspest zo’n kleine tien jaar geleden. De intensieve varkenshouderij op de zandgebieden in het zuidoosten van Nederland moest daardoor worden geherstructureerd. Een gebied van maar liefst 400.000 hectare vol met varkensschuren diende een andere bestemming te krijgen. Deze megaoperatie, die vermoedelijk meer dan twintig jaar zal duren, wordt op basis van de reconstructiewet op provinciaal en gemeentelijke niveau uitgevoerd.
In de meeste gevallen blijft de agrarische bestemming echter grosso modo gehandhaafd, dus is er wél sprake van een gebiedstransformatie maar geen bestemmingsverandering buiten de agrarische sector. De fameuze poldermethodiek zorgt ervoor dat de omvangrijke omvorming — meer dan 1/10 deel van het totale Nederlandse grondoppervlak! — vrij geruisloos verloopt.
Het idee dat de agrarische sector in Nederland — op dit moment 67% van het totale bodemoppervlak in Nederland — op draconische wijze grond aan het inleveren is voor andere bestemmingen (woningbouw, infrastructuur, recreatieterreinen, bedrijventerreinen en voor zogeheten nieuwe natuur) is sowieso niet juist. Er voltrekt zich wel een andere revolutie in de agrarische sector, maar dat is de schaalvergroting die tot een stevige vermindering heeft geleid van het aantal boerenbedrijven. Per jaar neemt het totale agrarisch gebied met circa 0,4% af, dat is zo’n 8.000 hectare.[8] Het grootste deel komt voor rekening van de ‘natuurlijke’ behoefte van de verdergaande verstedelijking.
Hoewel het dus geen kwaad kan de feitelijke omvang van de transformatie van voormalig agrarisch gebied te relativeren, is hiermee niet gezegd dat er nauwelijks uitzonderlijke en betekenisvolle bestemmingstransformaties van landelijke gebieden plaatsvinden. Vooral op het terrein van de waterproblematiek en het creëren van natuur- en recreatiegebieden is dit wel degelijk het geval. Twee ingezonden plannen illustreren hoe gegeven condities op deze twee terreinen ondernemend kunnen worden benaderd. De projecten hebben naar mijn mening een paradigmatische betekenis voor de manier waarop wij in Nederland kunnen omgaan met veranderingen.

Flexibiliteit

Het eerste voorbeeld betreft een gedurfd project van het waterschap Regge en Dinkel in Overijssel. Almelo en omstreken hebben door hun diepe ligging — het ‘afvoerputje’ van Twente — in het verleden in ernstige mate te lijden gehad van wateroverlast. Maar in plaats van het nemen van de gebruikelijke defensieve maatregelen heeft men ervoor gekozen om op voormalige landbouwgronden ten zuiden van de stad een geheel nieuwe beek van 13 km lengte en 75 meter breedte — ingebed in een nieuw natuurgebied — aan te leggen die bestaande beken en riviertjes met elkaar verbindt om zo de waterloop (vooral) bij hoog water te verleggen.
Het is een bescheiden project in vergelijking met de pogingen van Stalin om de stroomrichting van enkele grote Russische rivieren om te draaien, maar het is toch tekenend voor de vindingrijke ingenieursbenadering die in ons land nog steeds aanwezig is. En dit project is wél een succes geworden.
Het tweede voorbeeld. Een boerengezin in IJsselstein werd in 1996 door de provincie op de hoogte gesteld van de plannen om een gebied aan de Hollandse IJssel een recreatie- en natuurbestemming te geven. Hun veehouderij — vooral koeien en varkens — die al generaties in de familie was, moest hiervoor wijken. Hoe werd er gereageerd op deze onheilstijding?
Men besloot zich niet te storten in een proces van oneindige protesten met soms jarenlange juridische procedures. Er werd ook afgezien van verkoop en het herstarten van het bedrijf elders. Of van de mogelijkheid om nu al te gaan rentenieren.
Men besloot méé ter veranderen met het gebied en het daar niet bij te laten, maar er een actieve rol in te spelen. In een proces van twee jaar transformeerde het echtpaar zich van veeboer tot projectontwikkelaar en recreatieondernemer. De koeien en varkens werden verkocht, de stallen afgebroken en hun agrarische bedrijf van 12 hectare werd door hen zélf omgetoverd in het recreatie- en natuurgebied dat de provincie voor ogen stond. Op de fundamenten van de oude varkensstallen werden botenloodsen gebouwd, er kwam een jachthavengebouw met restaurant, een kampeervoorziening, botenboxen en fiets- en wandelpaden in het nieuw ingerichte land. Sinds kort maken 4.500 recreanten in de weekends gebruik van de voorzieningen en het gebied.
Natuurlijk is de bewonderswaardige metamorfose van veeboer tot gebiedsontwikkelaar niet helemaal zo soepel gegaan als hiervoor beschreven, maar het is hen uiteindelijk wel gelukt. Het getuigt van een bijzonder moedige, anticiperende mentaliteit om het initiatief op dergelijke wijze naar zich toe te halen. En niet te vervallen in berusting of defaitisme.

Ongebonden

Zoals beloofd kom ik ten slotte terug op onze cultuur van bouwen en het inrichten van het land. De praktijk van alledag geeft maar al te vaak aanleiding tot grote ergernis. Ergernis over eindeloze procedures, diffuse opdrachtsituaties, bestuurlijke onmacht en het uitkleden van prima plannen. Maar als de microscoop wordt opgedraaid, en men uitzoomt naar het bredere perspectief dan kan het oordeel mijns inziens steeds positiever worden bijgesteld. Want het geconstateerde pragmatisme en de ongebondenheid bieden ons ook veel bewegingsvrijheid. En als met het verleden niet behoudend wordt omgegaan maar productief, dan kan ons erfgoed ook wel degelijk bijdragen aan de ontwikkeling van cultuur, waar het uiteindelijk toch om moet gaan.

Het is bij dit soort zaken soms goed om onszelf te bekijken door de ogen van betrokken buitenstaanders. Het landelijk platform voor cultureel opdrachtgeverschap Architectuur Lokaal organiseerde de afgelopen jaren bilaterale Panorama-bijeenkomsten.[9] Ontmoetingen van ontwerpers, opdrachtgevers en vertegenwoordigers van overheden uit respectievelijk Duitsland, Vlaanderen en Schotland met Nederlandse delegaties van dezelfde samenstelling. En wat was de opvallende overeenkomst bij deze drie confrontaties? De grote waardering uit de genoemde ons omringende landen voor de Nederlandse architectuur, landschapsarchitectuur en het ruimtelijk beleid, soms zó dat de aanwezige Nederlanders er enigszins door in verlegenheid werden gebracht. De frisheid werd geroemd, en inderdaad ook het ongebonden pragmatisme.

Nu stoppen ook bij *Perron Nederland* de internationale treinen steeds frequenter.[10] En de vraag is hoezeer de Europese eenwording qua regelgeving en de mondialisering van de cultuur die Nederlandse eigenheid zal doen verwateren. Ik weet het niet, ik ben maar een architect en rijksbouwmeester, en geen waarzegger. Maar hopelijk kunnen we nog lang profiteren van die praktische, ondernemende cultuur in Nederland, waar we zelf vaak niet zo'n hoge pet van ophebben.

Mels Crouwel is rijksbouwmeester en was voorzitter van de jury van de Gouden Piramide 2007. Hij is mededirecteur van Benthem Crouwel Architekten.

1 Tentoonstelling 'Nederland als Kunstwerk', Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, 1995.
2 Adriaan Geuze, Fred Feddes, *Polders! Gedicht Nederland,* Rotterdam 2005.
3 'De kunst van de versmelting', inaugurele rede uitgesproken op 19 april 2006 door prof. ir. Jo Coenen bij het aanvaarden van het ambt van hoogleraar Restauratie aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, Delft, 2006. Zie tekst omslag.
4 De geraadpleegde instellingen zijn: TU Delft; KEI Kenniscentrum stedelijke vernieuwing, Rotterdam; OTB, Delft; Fonds BKVB, Amsterdam; Research Instituut Gebouwde Omgeving (RIGO), Amsterdam; het tijdschrift ***Stads****cahiers. De transformatie van de naoorlogse stad.* De meningen zijn meer gebaseerd op een beredeneerde indruk dan op harde feiten. De oorzaak is dat niet alle Europese landen statistisch hun woningmutatiebestanden even precies en volgens dezelfde definities bijhouden.
In zijn afscheidsrede 'Levensloop van woningen' ging prof. André Thomsen op 10 november 2006 in op de door hemzelf opgeworpen stelling: 'Hoe komt het dat er in Nederland zoveel gesloopt wordt, zoveel méér dan in de ons omringende landen?'
Over bouwen in het voormalige Oostblok: Cor Wagenaar e.a., *Idealen in beton. Verkenningen in Midden- en Oost-Europa,* Rotterdam 2004.
5 Jacqueline Tellinga, *De Grote Verbouwing,* Rotterdam 2004, p. 150 (Sloop in cijfers).
6 Justus Uitermark, 'Temper de transformatiedrift met bewonersparticipatie', ***Stads****cahiers* nr. 1, p. 89.
7 In dit opzicht blijkt er overigens nauwelijks een verschil kenbaar te zijn tussen (voormalige) allochtone en autochtone bewoners.
8 CBS StatLine databank.
9 Panorama NL-D, Keulen 14 oktober 2002, Panorama NL-VL, Brussel 18 november 2004, Panorama NL-SC, Glasgow 30 en 31 maart 2007.
10 Abram de Swaan, *Perron Nederland,* Amsterdam 1991.

Als dit Ierland was
Willem van Toorn

Een aantal jaren geleden schreef ik op verzoek van een bekend documentairemaker mee aan het scenario voor een televisiefilm over de landschappen van Jac. P. Thijsse. De filmmaker wilde niet nostalgisch omzien naar zoiets als ideale landschappen, maar met de werkelijkheid van Thijsse in gedachten gaan kijken hoe 'zijn' landschappen er nu bijlagen, en vooral ook onderzoeken hoe bewoners, gebruikers en passanten van nu die landschappen ervoeren.
Geen film zonder fonds in Nederland, en geen fonds zonder commissie. Nadat de filmer zijn plan voor subsidie had ingestuurd, wilde de commissie nog wel wat nadere informatie omdat ze een paar problemen zagen. De filmer vroeg mij mee te gaan en zo zaten we dan op een ochtend in de tempel van het televisiegeld tegenover twee leden van de commissie, een lange en ietwat hooghartige jonge man en een aardige, even jonge vrouw. De commissie had zich verbaasd, zei de jongeman, dat de filmer de realiteit van het landschap van nu niet afzette tegen de werkelijkheid van toen, het begin van de twintigste eeuw. Waarom die geïdealiseerde droomlandschappen van Thijsse uit boeken voor de jeugd? Er was toch prachtig fotomateriaal uit die tijd voorhanden?
Tussen ons in lag op tafel het scenario, waarin de filmmaker plaatjes uit mijn Verkade-albums had gereproduceerd — vooral uit *Waar wij wonen* en *Onze groote rivieren.* En met een schok drong tot mij door dat die twee jonge mensen, en hun hele commissie, moesten hebben gedacht dat onze grote volksopvoeders die albums voor *kinderen* hadden gemaakt, waarschijnlijk vanwege de plakplaatjes, en dat de erin afgebeelde en besproken landschappen *fantasielandschappen* waren. Zoiets als stadjes van Anton Pieck. Dit waren mensen die de betekenis van Heimans en Thijsse niet kenden en hun Verkade-albums nooit in handen hadden gehad. We legden behoedzaam uit dat Heimans en Thijsse stamden uit de periode, aan het einde van de negentiende eeuw, dat het landschap, de natuur, als belangrijk voor het leven werden ontdekt; dat de kunstschilders hun atelier verlieten om 'naar de natuur' te gaan schilderen, dat de jeugdbeweging bos en veld in trok, dat Gorters *Mei*, die lofzang op het Nederlandse landschap, in hetzelfde jaar verscheen als het eerste deeltje van *De levende natuur.* En dat de Verkade-albums, geïllustreerd door belangrijke beeldend kunstenaars, lyrische en erudiete beschrijvingen bevatten van bestaand Nederlandse landschap, door Thijsse trefzeker 'een merkwaardig complex van natuur en cultuur' genoemd.
Wij werden door de nu enigszins verlegen commissieleden, die verder geen vragen hadden, bedankt en mochten gaan. Twee dagen later belde de filmer mij om te vertellen dat hij zijn subsidie had en dat de problemen op een misverstand hadden berust.

Geheugenverlies

Dit was weer eens een gelegenheid waarbij in volle omvang tot mij doordrong dat wij in Nederland lijden aan een ernstig geheugenverlies wat ons eigen landschap betreft. Dat zal mogelijk te maken hebben met het nu al enkele generaties niet meer geven van samenhangend geschiedenisonderwijs, maar naar mijn overtuiging evenzeer met onze haast om het 'eigene'

(je bloost bijna als je dat woord opschrijft) in te ruilen voor het internationale, Europese, mondiale. Dat iets Nederlands buitengewoon de moeite waard zou kunnen zijn, daar wilde de laatste paar decennia niemand aan. Een welbekend socioloog schreef een paar jaar geleden dat hij zich bij 'Nederlandse cultuur' toch werkelijk niet veel kon voorstellen — spruitjesgeur en klompendansen in de Achterhoek? Toen Nicolaas Matsier en ik in *NRC Handelsblad* een lijstje voor hem maakten met internationaal beroemde, moderne dichters en denkers (van Nooteboom tot Appel en van Frans Brüggen tot Koolhaas zal ik maar zeggen) beschuldigde een lezer ons verontwaardigd van eng nationalisme.
Eerder werd bovengenoemd geheugenverlies mij duidelijk toen een wonderlijk clubje schilders, journalisten, fotografen, een componist en wat dichters — onder wie ik — in de jaren negentig probeerden diverse instanties als Rijkswaterstaat, polderbesturen en waterschappen ervan te overtuigen dat ze met hun Deltaplan voor de rivierdijken bezig waren een uiterst interessant, complex, 'leesbaar' cultuurlandschap te verwoesten. (Voor wie het vergeten is: tot aan de Duitse grens moesten de rivieren zo veel mogelijk worden recht getrokken, de dijken moesten drastisch verhoogd en alles wat het onderhoud zou bemoeilijken moest eraf. Er zouden enkele duizenden dijkhuizen worden afgebroken en alle beplanting moest tien meter uit de voet van de dijk.) Er kwam een kentering, voor een groot deel door de bemoeienis van de kunstenaars en publicaties in krant en in een pamflet*, Attila op de bulldozer*. De politiek bemoeide zich ermee, er kwam een nieuwe commissie en vervolgens een heel nieuw plan dat grote delen van het landschap spaarde. Ergens halverwege dat alles riep een furieuze, hoge deskundige van Rijkswaterstaat tijdens een discussiebijeenkomst tegen schilder Willem den Ouden en mij: 'Kunt u mij nu eens vertellen wat er dan zo *mooi* is aan dat landschap?'

Er waren veel meer keren, maar daar zal ik de lezer niet mee vermoeien. Waar het mij om gaat is dat de gedeelde ervaring van en de *trots* op Nederlandse landschappen, waar ik mee ben opgegroeid, toen ik even niet oplette was verdwenen, plaats leek te hebben gemaakt voor een door gebrek aan culturele interesse ingegeven onverschilligheid, een soort *tabula rasa*-mentaliteit. Met de landschappen waar wij trots op waren bedoel ik niet idyllische plaatjeslandschappen. Mijn vader, vóór de Eerste Wereldoorlog geboren, wees zijn kinderen stralend op grote werken als de Hondsbosse Zeewering, de Afsluitdijk en de nieuwe polders (voor hem Wieringermeer en Noordoostpolder) alsof hij er zelf aan had meegewerkt. En het rivierengebied, waar hij geboren en getogen was en waar hij, groot fietser als hij was, zo'n beetje elk pad en elke krib kende, bestond voor hem evenzeer uit spoorbruggen en stuwen als uit oude boomgaardjes en wielen.

Langs het water

Het rivierengebied, laat ik het daar nog eens over hebben. Want het is voor mij bij uitstek het gebied waar het landschap van de herinnering in steeds heviger mate botst op de praktijk, althans wat wij van de praktijk menen te moeten maken. Vorig jaar was ik op een studiedag over een deel van het rivierenland, het Utrechtse gebied van de Rijn. De bijeenkomst vond plaats op het terrein, aan het water, van een oude steenfabriek. Zo'n plek waar alle karakteristieken van een landschap met een rivier bij elkaar komen: de eeuwige stroomrichting van het water, passerende schepen, de kribben die de stroom uit de kant houden, het menselijk geknutsel op de oever, de paadjes door de uiterwaard, een schuurtje, een scheef hek, stukken stadsmuur, een poort en een toren van de kleine stad een paar kilometer verderop, heel ver de

verkeersbrug hoog boven het water. Je snapt op zo'n plaats meteen waarom schilders al eeuwenlang rivierlandschappen schilderen, zelfs waarom Japi — in *De uitvreter* van Nescio — als hij genoeg heeft van het leven van de Waalbrug bij Nijmegen stapt. Er is een taaie mythe die beweert dat mensen op het platteland de schoonheid van het landschap niet *zien*, maar ik herinner me dat ik als kind al waarnam hoe de mensen in de Betuwe — zelfs de beroepsvissers die hun leven op de rivier sleten — eindeloos gefascineerd leken door het landschap. Altijd 's zondags naar de dijk wandelen, op de krib staan en naar de overkant staren. Dat deden ze, vooral de mannen.
In de voor de gelegenheid op de oever neergezette partytent kwamen op die studiedag alle moderne mantra's over de rivier voorbij. Je kent ze zonder het in het verslag van de dag na te kijken, want ze zijn altijd hetzelfde: uiterwaarden 'teruggeven' aan de natuur, voorzieningen voor de recreatie, nog meer ruige natuur achter de dijk, routes voor fietsers en wandelaars. Een nieuw element was *woningbouw.* Dat kon nu, omdat onze vorige minister van VROM het als een uitdaging had gezien vijftien plekken in de uiterwaarden te bestemmen voor experimenten met woningbouw 'mits bijvoorbeeld drijvend, op palen of met de voeten in het water'. Daarmee brak ze met een jarenlang streng volgehouden standpunt van Rijkswaterstaat, dat geen bebouwing in de uiterwaarden wenste. Hoe de plannenmakers het rivierlandschap echt zagen, kon je het mooist zien in een boekje dat speciaal was uitgegeven, en waarin de loop van het stuk rivier met oevers en al in een lange, kleurige tekening was afgebeeld. Het was een kinderlandschap, daar langs het water. Overal zag je kleine wandelaartjes met rugzakjes, fietsertjes, op luchtbedjes in poelen drijvende recreanten en natuurvrienden die uit schuilhutten door de verrekijker naar bevertjes en langharige grazertjes keken. Meestal hadden ze honkballpetjes op. Het was een landschap waarin geen gewoon mens zijn boterham verdiende, behalve natuurlijk de onzichtbare recreatieondernemer. De forten waren natuurlijk bewaard — met evenementen in het achterhoofd, begreep je. De huizen op palen waren nog niet getekend, de woningbouw kwam alleen in de tekst voor. Opvallend was dat men nog geen visie had op het gedeelte waar het Amsterdam-Rijnkanaal de rivier ontmoet — dat vond men kennelijk te prozaïsch.
Ik vrees dat de tekening en de op de bijeenkomst besproken ideeën de harde werkelijkheid van het rivierengebied worden. De landbouw zal verder verdwijnen als we 'Europa' vooral als een moordende concurrentiestrijd zien, en dat doen we, en zoals op zo veel plekken zal de recreatie de opengevallen plekken innemen. Recreatie vraagt, anders dan in de tijd van Heimans en Thijsse, die nog aannamen dat de natuurvriend zelf wel zijn weg op de kaart en een herbergje kon vinden, *voorzieningen.* Kampeerterreinen met leuke dingen, routes met vrolijke bewegwijzering, informatiecentra met amusement, wat niet al. De woningen in de uiterwaarden zullen niet bestemd zijn voor bewoners van het gebied maar voor nieuwe recreanten die ze kunnen betalen, en behalve deze woningen zullen er nog aardig wat vrijetijdswoningen worden gebouwd waar permanente bewoning wordt 'gedoogd'.
Dat zal voor dit gebied, en lang niet alleen voor dit gebied, vrees ik, 'de praktijk van alledag' worden. Een grotendeels door 'de markt' en de heersende mode ingevuld landschap waar het eigen karakter snel uit verdwijnt. Een landschap van het geheugenverlies.

Arcadië

De 'Gouden Piramide' vraagt mij tegenover die praktijk van alledag eens mijn 'gedroomd Arcadië' te zetten, maar zoals u weet was het leven in het klassieke Arcadia vredig en simpel

omdat het gebied van de buitenwereld was afgesloten door hoge bergen, en we willen toch geen reservaat maken van een door en door menselijk gebied als dat van de grote rivieren. Of zoals mevrouw Smit-Kroes zei, in de tijd van de strijd om de dijkverzwaringen: 'Het rivierengebied is geen openluchtmuseum.' Ze bedoelde toen dat men niet moest zeuren over historische betekenis, maar dat de dijken gewoon opgehoogd moesten worden — maar het wonderlijke is dat de huidige plannenmakers, bijgestaan door 'de markt', dat er nu het liefst van zouden maken: een gebied dat vooral van recreatie bestaat en deels *teruggegeven* (het woord zegt het al) is aan de natuur — een openluchtmuseum met de voorbijvarende schepen als signaal uit de serieuze buitenwereld.
Geen gedroomd Arcadië dus voor mij. Ik zou al gelukkig zijn als we eens ophielden 'natuur' en de kennelijk altijd onlosmakelijk daarmee verbonden recreatie als panacee voor alle problemen met landschappen te beschouwen. Waarom onderzoeken we niet de mogelijkheid het land langs de rivier zo veel mogelijk in zijn functie te laten, zodat er ook gewoon mensen kunnen blijven wonen die niet campingbeheerder of vogelexplicateur zijn. Maar boer, wie weet ooit weer visser, kweker (zoals mijn grootvader) of smid. Waarom zou je niet prachtige Nederlandse uiterwaarden laten bestaan, waar een jonge biologische boer het hooi afhaalt voor zijn beesten? Dat betekent dat je hem moet subsidiëren. Maar ik zie liever subsidie naar een kleinschalig boerenbedrijf gaan dan naar de 'robuuste agrofoodcomplexen' die het vorige kabinet-Balkenende in zijn *Nota Ruimte* voorspelde, en die het uiteindelijk zullen afleggen tegen Frankrijk of Oost-Europa. Natuurlijk gaat waterbeheer in dit gebied boven alles (zoals onze voorvaderen, die de overloopgebieden maakten — die wij hebben volgebouwd met woonwijken — heel goed wisten), maar als je die fundamentele dingen nu eens heel goed had geregeld: veiligheid, scheepvaart en instandhouding van een bijzonder landschap, dan zou je het avontuur kunnen aangaan van heel bijzondere architectuur langs de rivier. Bijvoorbeeld juist in het gebied waar kanaal en rivier bij elkaar komen; of als interessante uitbreiding van de steden en stadjes; of als nieuwe, inventieve vorm van dijkhuizen. Liefst voor de bewoners of voor nieuwe mensen die er een bedrijfje willen beginnen dat qua schaal in het landschap past, en niet voor de nomaden die met hun bootje en hun four wheel drive van investering naar investering trekken.
De dichter K. Schippers schreef jaren geleden een van de kortste, maar meest verrassende gedichten uit de moderne literatuur:

Als dit Ierland was
zou ik beter kijken.

Die blik zou eens verplicht gesteld moeten worden voor iedereen die van plan is grote ingrepen te plegen in dat landschap.

Willem van Toorn is dichter en prozaschrijver. Hij publiceerde een groot aantal romans en poëzie-, essay- en verhalenbundels, waarvan de meest recente zijn: *Het Stuwmeer* (poëzie, 2004), *Stoom* (roman, 2005) en *Projekt Nederland* (essay, 2007), over de Nederlandse omgang met het landschap (in samenwerking met fotograaf Theo Baart).

Nederland verrommelt!? De compositie van Nederland vraagt om nieuwe beelden

Hans Mommaas

Volgens een in opdracht van het ministerie van LNV gehouden NIPO-enquête denkt bijna 60 procent van de Nederlandse bevolking dat ons landschap de komende vijf jaar lelijker zal worden. Maar 20 procent verwacht dat het er de komende jaren op vooruit zal gaan. Vooral inwoners van de stad geven zich over aan sombere voorspellingen. Boosdoeners zijn de projectontwikkelaars en het bedrijfsleven, op afstand gevolgd door de overheid. Boeren en landschapsorganisaties zorgen daarentegen goed voor het landschap, zo menen de geënquêteerden (ANP, 17 juli 2007).
Nu is zo'n enquête altijd maar een momentopname en veel hangt daarbij af van de vraagstelling. De zorg om het landschap is bovendien niet van vandaag of gisteren, maar vormt eigenlijk een constante in de geschiedenis van de ruimtelijke ordening. Niettemin is de opleving van het publieke ongenoegen dit jaar opmerkelijk. In het door *de Volkskrant* georganiseerde debat over 'De Ruimtelijke Agenda' belandt een stelling over de 'verrommeling' van het buitengebied uit een zeventigtal stellingen op de derde plaats. Haast 700 mensen hebben erop gestemd. Googelen op 'verrommeling' levert inmiddels meer dan 100.000 hits op. Op een oproep van de Stichting Natuur en Milieu begin 2007 kwamen meer dan 1.100 meldingen van 'verrommeling' binnen (zie www.zuinigopruimte.nl). Daaruit blijkt dat mensen zich eerder storen aan bebouwing in een landschap dat als aantrekkelijk wordt ervaren, dan aan bebouwing in een landschap dat al in hoge mate is 'verstoord'. In het arcadische Zuid-Limburgse Heuvelland stoort men zich sneller dan in Noord-Limburg of Brabant.
Al eerder heeft het Milieu- en Natuurplanbureau een 'verrommelingsbeeld' van Nederland gepubliceerd. Daarin ging het echter niet om de mening van burgers zelf, maar om wat deskundigen als 'potentieel storend' typeren. Dan komt een ander beeld uit de bus. De grootste mate van potentiële verstoring komen de samenstellers tegen in de kop van Noord-Holland, de westflank van de Randstad en in Noord-Brabant en Limburg. In Brabant blijkt onder meer het grote aantal maïsvelden een steen des aanstoots. Ook het Ruimtelijk Planbureau (RPB) levert zijn bijdrage. In een poging om handvaten te bieden voor het behoud van zogenaamde snelwegpanorama's inventariseerde het RPB een kleine 1.800 vergezichten, zo'n 45 procent van de totale lengte van het Nederlandse snelwegennet. De helft daarvan wordt door bouwplannen bedreigd. Bij tweederde van de uitzichten zijn de plannen al zover gevorderd dat het uitzicht wordt aangetast.
Het thema is intussen, hoe kan het anders, doorgestoten naar de provinciale en landelijke beleidsagenda's. Onder titels als 'Mooi Nederland' of 'Mooi Brabant' hebben bestuurders zich gebogen over mogelijke maatregelen om de voortgaande verrommeling tegen te gaan. Vooralsnog beperken die maatregelen zich tot de beteugeling van de bouw van bedrijventerreinen en de benoeming van snelwegpanorama's, maar ook de woningbouw en de glas-

tuinbouw staan op het programma. De roep van toonaangevende ruimtelijke experts om een centrale ruimtelijke visie, zoals van rijksbouwmeester Mels Crouwel en van landschapsarchitect Adriaan Geuze, om zo het klassieke Hollandse landschap te behouden, vinden minder gehoor. De met de *Nota Ruimte* ingezette lijn van 'decentraal wat kan, centraal wat moet' blijft gehandhaafd. De aanhangers van die lijn weten zich gesteund door bestuurskundig georiënteerden als Friso de Zeeuw, Geert Teisman en Roel in 't Veld, die in krantenpublicaties erop wijzen dat ruimtelijke kwaliteit toch eerder een kwestie zal zijn van samenwerken op regionale schaal dan van Haagse regie.
Zo dreigt de verrommelingsdiscussie, nog voordat er een evenwichtige probleemafweging heeft plaatsgevonden, uit te lopen op een gepolitiseerde controverse tussen 'inhoud' en 'proces', waarbij bij voorbaat de stellingen zijn betrokken. Het ene kamp, aangevoerd door de ruimtelijk ontwerpers, pleit voor het primaat van een door het Rijk vast te stellen en te bewaken ruimtelijke totaalvisie. Het andere, aangevoerd door bestuurskundigen, voor het primaat van samenwerkingsverbanden tussen overheid en markt. Voor het ene kamp vormt de teloorgang van de Haagse ruimtelijke ordening hét probleem van de verrommeling, het andere kamp wijst op veranderde maatschappelijke omstandigheden en de daarmee veranderde sturingsopgave. Het probleem is vooral dat niet ruimhartig voor die andere sturingsopgave gekozen wordt.
Maar waar gaat het bij die verrommelingsdiscussie eigenlijk om? En vormen de ingenomen stellingen dan daadwerkelijk de belangrijkste opties?

Het ruimtelijke compromis

Kernthema in het verrommelingsdebat is zonder twijfel het behoud van het open cultuurlandschap. Er mogen langs de kantlijn meerdere thema's figureren, maar wie de volle breedte van het debat op zich laat inwerken komt uiteindelijk op dat hoofdthema uit. Of het nu gaat om het behoud van het 'Hollandse landschap', de door infrastructuur versnipperde natuur, door bedrijventerreinen bedreigde snelwegpanorama's, als storend ervaren bebouwing in het buitengebied; in alle gevallen betreft de zorg het behoud van het voor karakteristiek doorgaande open landschap. Wat door eerdere generaties daarin al is aangelegd (bestaande weg en spoorlijnverbindingen, dorps- en stadsuitbreidingen, historische fabriekscomplexen en zorginstellingen, in cultuur gebracht landschap), wordt grotendeels voor lief genomen. Het aangetroffen landschap geldt als standaard voor de toekomst. Uiteraard laat dat onverlet dat er debat bestaat over hoe open open mag zijn en welke natuur daar dan bij hoort. Vormt het behoud van het open polder- en weidelandschap de inzet, of moet er verruiging, bebossing of zelfs 'verwatering' plaatsvinden? Zijn roodbonte koeien het ijkpunt, of Koningspaarden en Heckrunderen?
In de geschiedenis van de Nederlandse ruimtelijke ordening vormt de zorg om het behoud van het open cultuurlandschap sinds jaar en dag onderdeel van een typisch Nederlands ruimtelijk compromis. Tijdens de hele naoorlogse periode bepaalt de norm van een concentrisch georganiseerde stedelijkheid in relatief lage dichtheden, te midden van een open landschap, het beeld van de Nederlandse ruimtelijke ordening. Allerlei belangen komen in dit ruimtelijke compromis samen: de zorg om een overzichtelijke regionale volks- en arbeidsmarktontwikkeling, vastgoedontwikkeling in de steden, het behoud van voldoende agrarische productieruimte en een samenhangende organisatie van voorzieningen. Het landschapsbelang kon binnen dit compromis in belangrijke mate meeliften met gevestigde economische en sociaal-politieke belangen.

Waar de druk niet meer te houden is, wordt de toevlucht genomen tot noodverbanden als een 'gebundelde deconcentratie'. Later, wanneer de bestaande steden hun groeiambities niet willen opgeven, krijgt het noodverband vorm in het vinexbeleid. Door alle ingrepen heen is de grote lijn duidelijk: Nederland moet blijven bestaan uit een grote dichtheid van middelgrote stadjes en steden, elk met de nodige voorzieningen en infrastructuur, met middelgrote bufferzones binnen handbereik; een beetje van alles, zonder grootse gebaren naar de ene of de andere kant. De Nederlandse schaal als de schaal van de middelmaat.
Aan het begin van de eenentwintigste eeuw komt dit ruimtelijk compromis echter opnieuw onder druk te staan. De interne spanning waaruit het bestaat is niet langer in balans te houden, althans niet in de ruimtelijke vorm waarin we dat tot nu toe hebben geprobeerd. We hebben behoefte aan nieuwe, geactualiseerde, ruimtelijke beelden, een nieuw ruimtelijk compromis. Drie ontwikkelingen zijn bij die actualisering van belang: de opschaling van de stedelijke dynamiek, de toenemende bestuurlijke complexiteit en de veranderende functie en waardering van het buitengebied.
Wat het eerste betreft: de benoeming in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening van stedelijke netwerken als een samenhangende ruimtelijke entiteit kan worden gezien als een eerste poging om de nieuwe ruimtelijke dynamiek van een bijpassende ruimtelijke vorm te voorzien. Economische en ruimtelijke doelstellingen komen er in samen, zonder dat beide overigens goed in hun onderlinge verband zijn uitgewerkt. In de post-Fordistische wereldeconomie staan niet langer nationale economieën centraal, mondiale concurrentie is in toenemende mate een concurrentie tussen stedelijke regio's. Nederlandse steden blijken te klein om de strijd aan te kunnen, vandaar de noodzaak tot stedelijke netwerkvorming. Bovendien accommoderen we zo in bestuurlijk opzicht een ruimtelijke dynamiek die toch al uit zijn kleinstedelijke voegen barst. Dankzij het voortdurende aanplakken van woonwijken, kantoren- en bedrijventerreinen, de toegenomen (auto)mobiliteit en de verplaatsing van steeds meer stedelijke voorzieningen naar suburbia grijpen stedelijke voorzieningsgebieden steeds meer in elkaar. Het gevolg is, onder meer, dat snelwegen een andere functie krijgen. Van verbindingswegen tussen autarkische stedelijke eenheden worden het hoofdassen binnen een meerkernig stedelijk verband. Vervolgens trekken ze de bijpassende economische bedrijvigheid aan, echter zonder dat die ruimtelijke dynamiek bestuurlijk-ruimtelijk goed wordt geborgd.
Wat heel moedig in de *Nota Ruimte* te boek staat als een bundeling van verstedelijking en infrastructuur is feitelijk een aanpassing van de bestuurlijke theorie aan een sluipenderwijs ontstane ruimtelijke praktijk. Vervolgens duurt het te lang voordat het bestuurlijke instrumentarium op zijn plaats is om die bundeling daadwerkelijk op een doordachte manier ter hand te nemen. De ruimtelijke schaal van 'tussenland' valt tussen de tafel en het servet van de ruimtelijke ordening.
Intussen verandert er wel degelijk iets in de bestuurlijke aansturing. De emancipatie van de regio als economische entiteit zorgt er samen met de opkomst van Europa voor dat het economisch en ruimtelijk ontwikkelingsvermogen verlegd moet worden naar de regio's. In de praktijk van de Nederlandse bestuurlijke verhoudingen betekent dat iets tussen de schaal van de provincie en de schaal van de steden in. Vanuit een bestuurlijke invalshoek worden Kaderwetgebieden in het leven geroepen, de latere WGR-plusregio's, die overigens voor een belangrijk deel weer afwijken van de via het ruimtelijke beleid benoemde nationale stedelijke netwerken. Met de nieuwe Wet ruimtelijke ordening wordt vervolgens de decentralisatie van het ruimtelijke beleid verder doorgezet richting gemeenten en provincies. Alles bij elkaar resulteert

de bestuurlijke en ruimtelijke decentralisatie in een veelvormigheid die maakt dat historisch gegroeide verbanden tussen economie, cultuur, ruimte en bestuur uit elkaar groeien, zonder dat er een helder beeld ontstaat van nieuwe. De volstrekt uiteenlopende visies op het lokale bestuur van respectievelijk de commissie-Bovens en de commissie-Van Aartsen spreken wat dat betreft boekdelen.
Ten slotte ondergaat ook het buitengebied een structuurverandering. Van een min of meer zelfstandig agrarisch productielandschap, opgenomen in een internationale agrarische markt, naar een recreatief consumptielandschap, opgenomen in een interregionale toeristisch-recreatieve economie en cultuur. De toenemende concurrentie in de internationale agribusiness, afnemende beschermingsmaatregelen voor de agrarische sector, een toenemende welvaart, demografische ontwikkelingen en de toenemende (auto)mobiliteit leggen de groene ruimte meer en meer open voor nieuwe consumptieve functies voor de stedeling. Uit de eerder aangehaalde NIPO-enquête mag worden afgeleid dat die stedeling vervolgens steeds meer in de gaten krijgt dat zijn verblijf in het buitengebied (niet alleen als toerist/recreant, maar steeds meer ook als semi-permanente bewoner) de groene ruimte doet veranderen. Hier doet zich een interessante paradox voor. Enerzijds maakt het toenemende reizen ons sterker bewust van onze landschappelijke omgeving; we leren wisselende landschappen lezen en waarderen, ook in onze eigen achtertuin. Anderzijds leidt onze toenemende aanwezigheid in dat landschap tot een voortdurende 'verstoring' daarvan. Bungalowparken, kamperen bij de boer, nieuwe woonkernen, een toenemend aantal maneges, ronkende vrijetijdsmotoren, maar ook nieuwe natuur: uiteindelijk dreigt het arcadische (cultuur)landschap aan zijn eigen succes ten onder te gaan.

Naar een nieuw ruimtelijk discours

Wie deze bestuurlijk-ruimtelijke dynamiek in de volle complexiteit tot zich laat doordringen, beseft hoe achter een quasi simpel verrommelingsdebat meer schuilgaat dan het behoud van snelwegpanorama's of de locatie van bedrijventerreinen. Die begrijpt bovendien waarom de verontruste burger zich niet zal herkennen in een dergelijke bestuurlijk-technische reductie van zijn probleem. Hoe zit het met míjn panorama's, vraagt de argeloze treinreiziger zich af. En waarom wordt er ondertussen stug doorgebouwd aan de eindeloze geluidswal die ons dadelijk van alle kanten het zicht op onze omgeving ontneemt? Tegelijkertijd is er meer aan de hand dan door een roep om een sterkere nationale visie of meer regionale samenwerking als zodanig wordt gedekt. Beide posities belichten maar één kant van een veelzijdige ontwikkeling. De compositie van Nederland heeft dringend behoefte aan nieuwe ruimtelijke beelden die kunnen fungeren als onderleggers voor nieuwe ruimtelijke regulerings- en ontwikkelingsprocessen. De beelden moeten enerzijds 'werken', in de zin van aansluiten bij en richting geven aan de huidige complexiteit van de ruimtelijke dynamiek, zowel in economisch, ecologisch als cultureel opzicht. Anderzijds moeten ze 'mobiliseren', in de zin van betrokkenheid, ordenend en ontwikkelend vermogen organiseren, en dat op uiteenlopende schaalniveaus.
In brede kring wordt momenteel het concept van het 'metropolitane landschap' verkend. Het concept vormt een erkenning van de nieuwe verhouding tussen stad en land. In het naoorlogse streven om de Nederlandse agrarische sector op te stoten in de internationale vaart der volkeren is het buitengebied te veel met zijn rug naar de stad komen te staan. De ontwikkeling van stad en land heeft mede daardoor te veel plaatsgevonden langs gescheiden wegen, met het 'tussengebied' tussen stad en land en de eeuwige tegenstelling tussen 'rood' en 'groen' als logisch gevolg. Het concept van het metropolitane landschap vormt een poging om de dynamiek van stad en land in onderlinge samenhang te begrijpen en ontwikkelen. In kringen van de groene ruimtelijke wetenschap heeft het concept inmiddels ingang gevonden, maar recentelijk bijvoorbeeld ook in de doordenking van mogelijke samenhangende toekomsten voor de Noordvleugel en de Zuidvleugel van de Randstad.
Meer dan het stedelijke netwerkconcept roept het concept van het metropolitane landschap het beeld op van stad en land als een samenhangende ruimtelijke dynamiek. Het benoemt stad en land tot een betekenisvolle eenheid voor het nemen van ruimtelijke beslissingen over te behouden en te ontwikkelen ruimtelijke kwaliteiten, met de bijbehorende ruimtelijke regels en investeringen. In de huidige uitwerking overweegt wellicht nog te veel de groene agenda. Goed beschouwd zou het metropolitane landschap daadwerkelijk moeten gaan over de duurzame samenhang van rood én groen. Zowel de toekomstige woningbouwopgave moet er zijn plaats in vinden, als de vormgeving van (inter)nationaal aantrekkelijke werklandschappen, grootschalige detailhandels- en leisure-complexen, recreatieve, natuur- en landbouwfuncties, en dat in een onderling ruimtelijk én economisch verband. Het concept sluit in potentie goed aan bij de belevingswereld en actieradius van verschillende groepen bewoners en bezoekers van stad en land en vormt daarmee een goede basis voor de mobilisatie van betrokkenheid. Bovendien vormt het daarmee een betekenisvolle schakel tussen het kleine schaalniveau van de dagelijkse leefomgeving en het hogere schaalniveau van de Noordwest-Europese delta.
Het concept van het metropolitane landschap vormt op het regionale schaalniveau een goed voorbeeld van nieuwe ruimtelijke concepten die moet worden ontwikkeld om het aloude ruimtelijke compromis tussen rood en groen te voorzien van een geactualiseerde ruimtelijke agenda. Uiteraard zal de concrete invulling van het concept per regio verschillen. De ruimtelijke opgave in de Noordvleugel ziet er wezenlijk anders uit dan die in de Zuidvleugel, in de regio Groningen-Assen, rondom Brabantstad of in Parkstad Limburg. Het unieke van het concept is dat het die regionale differentiatie eerder oproept dan ontkent. Maar daarnaast zit de winst vooral in het feit dat het verbindt wat eerder gescheiden bleef. Het concept daagt uit tot het koppelen van sterk en zwak: de koopkracht uit de steden met de groene kwaliteit van het buitengebied, de stedelijke hang naar rust en ruimte met de bescherming van ecologische waarden, de behoefte aan aantrekkelijke recreatieve en werklandschappen met nieuw te ontwikkelen natuur, de economische en de ruimtelijke agenda. Daarmee organiseert het concept in potentie ook een effectief regionaal platform om inhoud en proces, ruimtelijke kwaliteit en ontwikkelingsvermogen op een nieuwe, meer productieve manier met elkaar te verbinden.

Hans Mommaas (1955) is als hoogleraar vrijetijdswetenschappen verbonden aan de Universiteit van Tilburg en als bijzonder hoogleraar stedelijke dynamiek en cultuur aan de Universiteit van Utrecht. Daarnaast is hij directeur van Telos, Brabants Centrum voor Duurzame Ontwikkeling, en lid van de VROMraad. Hij studeerde sociologie van de westerse gebieden aan de toenmalige Landbouwhogeschool Wageningen en promoveerde in 1993 aan de Universiteit van Tilburg op een proefschrift getiteld 'Moderniteit, vrije tijd en de stad'. Hij publiceert in wetenschappelijke en vaktijdschriften over onderwerpen op het vlak van de wisselwerking tussen vrije tijd, cultuur en ruimtelijke ontwikkeling.

Gebiedsontwikkeling: naar ruimte voor ondernemerschap

Friso de Zeeuw

Inleiding

Mooi Nederland is de titel van een van de beleidsprogramma's van minister Cramer van VROM. Gebiedsontwikkeling is een belangrijke methode om aan dit streven vorm en inhoud te geven, zo vindt ook deze minister.

Wat wordt door de rijksoverheid onder gebiedsontwikkeling verstaan? Het is een werkwijze waarbij overheid, private partijen en andere betrokkenen in een gebied komen tot een samenhangende planning en uitvoering van ruimtelijke projecten.[1] Nu kan dit etiket bijna straffeloos op elk ruimtelijk project worden geplakt. Binnen de praktijkleerstoel[2] aan de TU Delft hanteren we daarom de volgende meer specifieke definitie: 'gebiedsontwikkeling is de kunst van het verbinden van functies, disciplines, partijen, belangen en geldstromen, met het oog op de (her)ontwikkeling van een gebied'.

Gebiedsontwikkelingen kunnen grofweg onderscheiden worden in die waarin de 'groene' en 'blauwe' doelstellingen domineren, binnenstedelijke opgaven (waaronder transformatiegebieden en herstructureringsopgaven van naoorlogse woongebieden) en uitbreidingslocaties.

De publicatie waarvan dit artikel deel uitmaakt gaat over goed opdrachtgeverschap. De praktijkstoel heeft over dit onderwerp het afgelopen jaar voor studenten een serie lezingen georganiseerd die werd verzorgd door professionals uit de praktijk. Als deze lezingenserie één ding duidelijk heeft gemaakt dan is het dat er nog maar weinig sprake is van één opdrachtgever. Zoals hierboven aangegeven is er veelal sprake van een combinatie van opdrachtgevers. Een belangrijke opgave voor de komende jaren is dan ook om te komen tot een vruchtbare samenwerking tussen overheid en marktpartijen.

Ik zal de achtergrond van deze samenwerking schetsen, en verder ga ik in op de regievraag bij totstandkomingsprocessen en het belang van ruimte voor ondernemerschap.

Stille revolutie

In het begin van de jaren negentig gingen marktpartijen als projectontwikkelaars, grotere bouwers en — in een latere fase — verscheidene corporaties zich actiever manifesteren bij de concept- en planvorming en de grondexploitatie van een project. De voormalige directeur van de Rijksplanologische Dienst, Hans van der Cammen, verwoordde het zo: 'Het was de tijd dat het overheidsgeld begon op te raken. De markt is daardoor, om zo te zeggen, hoger in de bedrijfskolom terecht gekomen. Alles wat te maken heeft met uitvoeringsmaatregelen kwam aan het eind. De marktpartijen kunnen pas aan de slag als de planvorming is afgerond. Door de financiële problematiek is die werkwijze onhoudbaar geworden.'[3]

De veranderingen in de verhouding tussen overheid en markt zijn naar mijn opvatting structureel van aard geworden. Er kan gerust gesproken worden van een stille revolutie die zich de afgelopen decennia heeft voltrokken. De overheidssubsidies in de woningbouw zullen niet meer terugkomen en de overheidsinvesteringen in publieke voorzieningen (zoals infrastructuur en groen) bereiken hun 'klassieke' niveau niet meer. Bovendien heeft de bezinning op wat de taak van overheid zou moeten zijn en wat die van de markt, een bredere en diepere dimensie gekregen dan alleen de 'kwestie van het geld'. De tendens bij de ruimtelijke ontwikkeling en investeringen is: meer overlaten aan marktpartijen en een andere (niet per se mindere) rol en opstelling van de overheid. 'Ontwikkelingsplanologie' en 'gebiedsontwikkeling' dragen deze gedachte in zich, als typeringen van een gewenste werkwijze. De tendens is niet volstrekt eenduidig. Pleidooien voor een meer initiërende en sturende overheid zijn ook regelmatig te horen.

Regie

Een van de hardnekkige kwesties die in de samenwerking tussen overheid en markt aan de orde komen, is de vraag: waar moet de overheid wel en niet op sturen? Voor de jaren negentig was gedetailleerde sturing vanzelfsprekend, zeker in uitleggebieden van grotere gemeenten. Bij binnenstedelijke projecten met een gemengd programma en in kleinere gemeenten kwam meer variatie voor. De aangegeven veranderingen in de jaren negentig hebben geleid tot verschuiving richting marktpartijen en tot meer betrokkenheid van marktpartijen aan de voorkant van het proces, dus bij de visie- en planvorming.[4]

Veel marktpartijen werpen zich op als gebiedsontwikkelaar. Sterker nog, ik ken geen ontwikkelaar/bouwer die niet aan gebiedsontwikkeling zegt te doen. De rappe opkomst en populariteit van het begrip zullen daar debet aan zijn.

Naast marktpartijen zijn er tal van andere organisaties, bedrijven en burgers die in toenemende mate willen investeren in ruimtelijke-ontwikkelingsprojecten. Waarover de overheid nu eigenlijk moet gaan en wat beter aan marktpartijen en anderen overgelaten kan worden, daarover heerst onduidelijkheid. Er is wel een algemene bezweringsformule in omloop: de overheid moet de regie houden. Wat die regie dan precies inhoudt, blijkt voor velerlei uitleg vatbaar. Daarom kan het geen kwaad te expliciteren wat die regierol kan zijn. Dat dwingt tot nadenken over publieke belangen die overheidssturing of -borging behoeven. Publieke belangen zijn bovendien nooit neutraal of objectief vaststelbaar; er zit altijd een politiek element in en ze kunnen naar tijd, plaats en type gebiedsopgave verschillen.

Gedeelde ambitie

Aan sturing en regie gaat wat vooraf: de formulering van een ambitieniveau. Ambitie is een noodzakelijk bestanddeel van gebiedsontwikkeling. Gedeelde ambitie geeft energie en binding. Ambitie is wat anders dan de stapeling van verlangens die bijvoorbeeld door de verschillende gemeentelijke sectoren zijn gedeponeerd bij de wethouder Ruimtelijke Ontwikkeling. Zoals: én bijzondere stedenbouw en architectuur, én duurzaam bouwen én gebouwd parkeren én luxe uitvoering van de openbare ruimte. Het niet willen of kunnen kiezen voor haalbare ambitie veroorzaakt stagnatie en frustratie. Dat geldt ook als partijen geen bereidheid tonen om een haalbaar ambitieniveau van overheidszijde te honoreren.

Samenwerken aan een gedeelde ambitie veronderstelt een gezamenlijke beleids- en besluitvorming. Bij bewoners en maatschappelijke organisaties is er eerder sprake van participatie.

Hierbij betreft de inbreng in het proces een advies ten behoeve van de besluitvorming. Om als overheid echt ruimte te bieden aan particuliere investeringen is naast bovengenoemde interactieve stijlen de delegerende en de faciliterende stijl van belang.[5] Dit betekent dat de overheid zich veel meer richt op kaders, waarbinnen anderen het beleid kunnen uitwerken. Of anders: de overheid kan ook beleid van anderen ondersteunen. Op nationaal niveau is de *Nota Ruimte* hier een goed voorbeeld van. Hierin richt de rijksoverheid zich op een aantal nationale ruimtelijke hoofdopgaven. Door als overheid op sommige momenten en in bepaalde gebieden te kiezen voor een faciliterende of delegerende stijl, ontstaat meer ruimte voor particulier ondernemerschap en verschillende vormen van risicoverdeling.

Tijdshorizon

Om daadwerkelijk ruimte te bieden voor deze 'entrepreneursplanologie' is inzicht nodig in een aantal klassieke spanningen tussen overheid en markt. Spanningen die inherent zijn aan het verschil in aard, functie en besturing van de publieke en de private wereld. Een van die verschillen betreft de tijdshorizon. Beide partijen verwijten elkaar vaak een kortetermijnvisie. Het politieke bestuur is primair gericht op behalen van zichtbare resultaten binnen de verkiezingstermijn van vier jaar. Van het ambtelijk apparaat wordt verwacht dat de adviezen in beleid van langere termijn worden ingebed, zodat de continuïteit niet uit het oog wordt verloren. Voor marktpartijen is de totale looptijd van de gebiedsontwikkeling vooral bepalend. Zij maken een prognose van de (tussentijdse) afzetmogelijkheden van de producten die bij gebiedsontwikkeling tot stand komen, met een inschatting van de potentiële waardetoevoeging, het kostenpatroon, de financiering en fasering. Voor gecompliceerde, grotere gebiedsontwikkelingen is een totale doorlooptijd van minimaal tien jaar eerder regel dan uitzondering. Er is dus een verschil in tijdsfocus, maar dat is niet (meer) tot termen van 'kort' of 'lang' te versimpelen. Dit inzicht kan helpen om de clichés in dit opzicht achter ons te laten.

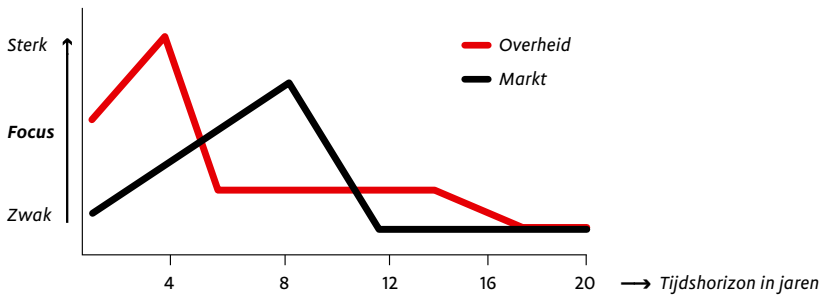

Focus tijdshorizon van marktpartijen en overheid bij gebiedsontwikkeling

Schaal

Een ander punt is de differentiatie in de schaal van gebiedsontwikkelingen. Steeds vaker wordt het schaalniveau van een gemeente overschreden, omdat de plangrenzen de gemeentegrenzen overschrijden of omdat het belang van de opgave het gemeentebelang overstijgt. Dit betekent betrokkenheid van meerdere gemeenten, provincie en/of de rijksoverheid. Een adagium in de gebiedsontwikkeling is dat de overheidsbestuurders het 'publieke huis op orde' moeten brengen alvorens zij private partijen opzoeken. Als illustratie van de daarmee samenhangende problematiek twee 'grensoverschrijdende' voorbeelden van grote projecten.

Allereerst de Bloemendalerpolder. Dit gebied tussen Weesp en Muiden, aangewezen voor onder meer 4.500 woningen (voor de regio), commerciële functies, 310 hectare water en natuur en verlegging en verdieping van de A1.[6] Voordat de twee meest betrokken gemeenten en de provincie op één lijn zaten, is er heel wat water door de Vecht gestroomd. De opzet van een ontwerpatelier gericht op de inhoud van de opgave en de daaruit voortgekomen ruimtelijke visie hebben geleid tot consensus tussen de overheden. De betrokkenheid van de marktpartijen (met grondposities) bleef echter marginaal. Na een 'anticipatieovereenkomst' met de betrokken marktpartijen moet de schade worden ingehaald, op de weg naar een masterplan. Een andersoortig voorbeeld is de Zuidplaspolder, een grote regionale gebiedsontwikkeling tussen Gouda en Rotterdam. De neiging bestaat om voor de kosten buiten het plangebied van (kostbare, en daarom moeilijk te realiseren) infrastructurele voorzieningen een volstrekt overtrokken beroep te doen op bijdragen uit de grondexploitatie. Hier trekt men een wissel op forse bijdragen voor dat doel. Bedragen van 30.000 euro per woning zijn in dat kader wel genoemd. De gebruikte kwalificatie 'de grondexploitatie als flappentap' is in dit kader niet alleen begrijpelijk, maar ook terecht.

Dat zien we vaker: overheden proberen elkaar te vinden door gezamenlijk een masterplan te ontwikkelen. Die plannen worden als het meezit dan nog wel doorgerekend, maar dat is wat anders dan het vervaardigen van een businesscase met directe marktinbreng. Áls ze al met elkaar op één lijn komen. Goede voorbeelden van effectieve regionale samenwerking, waaraan ook de rijksoverheid en de provincies zich committeren, komen natuurlijk ook voor. Bijvoorbeeld in de Drechtsteden, Parkstad Limburg, de Stedendriehoek en Assen-Groningen. Maar het gebeurt te weinig.

Entrepreneursplanologie

Met de directievoorzitter van projectontwikkelaar AM, Peter Noordanus[7] en de directeur van projectontwikkelaar Bohemen, Stan Roestenburg,[8] vind ik dat het tijd is om het dogma 'eerst het publieke huis op orde' achter ons te laten. Juist de interventie van een marktpartij, met gelegenheidscoalitiepartners, kan tot een initiatief leiden dat op draagvlak kan rekenen. Projecten als Sijtwende, Oud IJmuiden en Venster Woerden-Bodegraven zijn er voorbeelden van. Hier nemen ontwikkelaars — al dan niet uit bedrijfseconomische nood geboren — met maatschappelijke organisaties het voortouw met belangenmanagement en ontwerpideeën. Ik presenteer dit niet als panacee, maar als uitbreiding van het repertoire om tot succesvolle gebiedsontwikkeling te komen.

De hierboven geschetste 'entrepreneursplanologie' kan wellicht ook een bijdrage leveren aan een oplossing van het probleem van het 'doorschuiven van de rekening'. Het doorschuiven van de kosten van publieke investeringen veroorzaakt stagnatie in bovenlokale gebiedsontwikkeling. De overheidsinstantie die initiatief neemt en 'er voor gaat', loopt het risico dat ze uiteindelijk de rekening gepresenteerd krijgt. Zo is de hele stroperige discussie rond de verdere uitbouw van Almere en de daarmee verbonden infrastructurele voorzieningen terug te voeren op dit thema. Tactische overwegingen van financiële aard staan strategische besluitvorming in de weg. De Commissaris van de Koningin van Overijssel, Geert Jansen, tevens voorzitter van Raad voor Verkeer en Waterstaat, heeft dit mechanisme onlangs nog eens blootgelegd in een artikel met de trefzekere titel 'Rekeningvrees nekt regioplannen'.[9] Jansens receptuur voor verbetering bestaat uit het opzijschuiven van de financiële waakhonden in de eerste fasen. Hij bepleit een

ad-hocprojectbureau van Rijk en regio die gezamenlijk en 'redelijk onthecht' van hun thuisbasis een visie produceren met alternatieve oplossingsrichtingen. Pas dan komen de rekenmeesters in beeld, aangestuurd door politieke bestuurders. Een stap in de goede richting zou ik zeggen, maar te eenzijdig overheidsgericht.
Ik wil nog speciaal wijzen op twee aandachtspunten voor een vruchtbare samenwerking tussen overheid en markt.

Europese aanbestedingsregels

De eerste betreft de Europese aanbestedingsregels. Deze regels leiden tot een veel te uitgebreid en opgetuigd selectieproces als overheden die gaan betrekken op alle aspecten van gebiedsopgaven. Daarmee gaat veel tijd, geld en energie verloren. Bovendien lokken de Europese aanbestedingsregels uit dat de overheid in een prematuur stadium de planinhoud veel te precies vastlegt, waarmee de creatieve inbreng van de marktpartijen wordt gesmoord en de flexibiliteit verloren gaat. Voor een succesvolle gebiedsontwikkeling is het daarom van groot belang om te weten wat een overheid mag en moet doen als het gaat om het selectieproces.
Veel Nederlandse juristen analyseren de zaak niet scherp en suggereren dat het — voor de zekerheid — het beste is om maar alle gebiedsontwikkelingsopgaven Europees aan te besteden. Vooral de foute exegese van het 'Rouanne-arrest' (Rouanne is een Franse gemeente die een project niet Europees had aanbesteed) heeft de onzekerheid gevoed. Juristen die het echt kunnen weten, concluderen echter dat de gemeente Rouanne voor de niet-publieke voorzieningen in het plan in wezen toch het uiteindelijke financiële risico droeg, en niet de marktpartij. Deze figuur komt in de Nederlandse praktijk zelden voor. Bovendien stelde de gemeente nogal wat projectspecifieke eisen.
De conclusie uit deze en andere rechtelijke uitspraken is de volgende. Als de gemeente te veel bemoeienis heeft met de gebiedsontwikkeling in de vorm van projectspecifieke eisen, projectbijdragen en risico-overname, kan dat leiden tot een echte opdrachtgeverspositie van de gemeente, met bijbehorende aanbestedingsplicht. In de Nederlandse situatie is dat meestal niet het geval en dan geldt dus dat er geen aanbestedingsplicht is voor de 'private' delen van het plan, zoals woningen, winkels, kantoren, et cetera. De gemeente blijft dan vrij om een selectiemethode te kiezen die bij de aard en omvang van de opgave past.
Als Europees moet worden aanbesteed, is de vorm van de op concurrentie gerichte dialoog het verkennen waard. Voordeel is dat deze ruimte geeft aan directe interactie tussen overheid en marktpartijen. Deze wordt thans onder meer beproefd voor binnenstedelijke transformatiegebieden zoals de A2-overkluizing bij Maastricht en Overstad in Alkmaar.

Vertrouwen

Een tweede aandachtspunt betreft de vertrouwensrelatie tussen overheid en marktpartijen. Directe communicatie tussen vertegenwoordigers van marktpartijen en (dagelijks en algemeen) bestuurders van gemeenten en provincies is natuurlijk het meest geëigende middel om het onderlinge begrip en vertrouwen te laten groeien. Het is een enorm cliché maar ik noem het toch, omdat het te weinig gebeurt.
Dat geldt ook voor het operationele niveau. Vertrouwen groeit als opdrachtgevers en projectleiders samen aan de basis van een gebiedsontwikkeling staan. En vervolgens, in het lange traject van concept naar ontwerp en businesscase, contractering en realisering, moeilijke episodes doormaken. Gebiedsontwikkeling is een dynamisch proces, met veranderingen tijdens de rit, veroorzaakt door bijvoorbeeld gewijzigde politieke preferenties, verzet van een deel van de bevolking of veranderende marktomstandigheden. Om deze obstakels te kunnen overwinnen, is een zakelijke, op onderling vertrouwen gebaseerde verstandhouding een essentiële randvoorwaarde.
Vooral frequente personele wisselingen bij de overheid verhinderen dat deze ervaringen lang met elkaar worden gedeeld. De marktsector werkt hier actief aan mee door de beste mensen bij de overheid als nieuwe medewerkers aan te trekken. Bovendien heeft een uitdijend leger externe adviseurs zich als kleilaag tussen overheid en marktpartijen genesteld. Er is niets tegen deze respectabele beroepsgroep, maar juist als er zaken spelen die het onderlinge vertrouwen raken, kan het directe gesprek van de publieke met de private projectleider uitkomst bieden, zo nodig gevolgd door een gesprek op bestuurlijk niveau. De externe adviseur kan aan de andere kant ook het wantrouwen doorbreken door als onafhankelijk deskundige in opdracht van beide partijen te werken. Vooral in de overgangsfase van het creatieve planproces naar de meer zakelijke onderhandelingen en financiële uitwerkingen kan dit de voortgang bevorderen.
Steeds meer grote en middelgrote gemeenten en ook provincies gaan ertoe over de kennis en kunde op het terrein van opdrachtgevers- en projectleiders te bundelen in een gemeentelijk, respectievelijk provinciaal projectmanagementbureau. Een positieve ontwikkeling.
Voor een vruchtbaar proces helpt het als marktpartijen voor een transparante en assertieve opstelling kiezen. Daaraan ontbreekt het nu vaak. Transparant door te laten zien wat hun bedrijfsdoelstellingen zijn, hoe ze met commerciële en publieke belangen omgaan en hoe ze zakelijk opereren. Voor dat laatste hoeven de boeken niet open, maar wat meer op zijn Angelsaksisch over geld praten, bijvoorbeeld over hoe de grondexploitatie in elkaar steekt, kan geen kwaad.[10] Met assertief bedoel ik: realistisch en waar nodig kritisch reagerend op ambities en voorstellen van de kant van de overheid. Ook in situaties waarin het lastig wordt. Assertief is ook: individueel of in een gelegenheidscoalitie zelf voorstellen concipiëren die het belang en de schaal van de afzonderlijke gebiedsontwikkeling te boven gaan. Passend bij de eerder geschetste entrepreneursplanologie betekent dit dus ook empathie en betrokkenheid bij de publieke belangen.

Conclusie

De in dit artikel gesignaleerde ontwikkelingen in de samenwerking tussen overheid en markt zijn in overeenstemming met de doelstellingen van de eerdergenoemde Praktijkstoel Gebiedsontwikkeling. Deze samenwerking is een realiteit die zowel aandachtspunten als kansen met zich meebrengt. Aandachtspunten zijn onder meer de Europese aanbestedingswetten en het ontbreken van transparantie tussen overheid en markt. Kansen liggen er ook. Als we de ruimtelijke hoofdopgaven van het Rijk buiten beschouwing laten, gaat het bij gebiedsontwikkeling vooral om regionale en lokale samenwerkingsverbanden. De vernieuwde Wet op de ruimtelijke ordening, die meer sturingsmogelijkheden geeft aan de provincie, is in dit licht een positieve ontwikkeling. Zoals het project Bloemendalerpolder duidelijk maakt, kan het denken vanuit de inhoud van de opgave de voortgang bevorderen. In dit voorbeeld is de markt echter pas laat in het traject ingeschakeld. Juist nu de publieke middelen onder druk staan, is het noodzakelijk vroegtijdig mogelijke investeerders bij het proces te betrekken om te voorkomen dat er mooie visies ontstaan die vervolgens niet kunnen worden uitgevoerd.

In onderwijs en opleidingen verdienen de nieuwe verhoudingen tussen markt en overheid meer aandacht. En er moet, ten slotte, meer ruimte komen voor het ondernemerschap in de ruimtelijke ordening en de vraag van het verkennen en verdelen van risico's moet daarbij uitdrukkelijk aan de orde komen.[11]

Friso de Zeeuw (1952) is sinds 1998 directeur Nieuwe Markten van het Bouwfonds en vanaf augustus 2006 Praktijkhoogleraar Gebiedsontwikkeling aan de TU Delft. Eerder was hij gedeputeerde van Noord-Holland, organisatieadviseur bij Berenschot, wethouder van Monnickendam, beleidsmedewerker bij de gemeente Amsterdam en werkzaam bij een stedenbouwkundig bureau. Van oorsprong is De Zeeuw bestuursjurist. Recent verscheen van zijn hand het boek *De engel uit het marmer,* waarin hij kritisch terugkijkt op vijftien jaar gebiedsontwikkeling in Nederland en zijn visie op de toekomst schetst.

1 P. Winsemius, minister van VROM, Brief aan de Tweede Kamer, november 2006.
2 Met ingang van augustus 2006 is de Praktijkleerstoel Gebiedsontwikkeling aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft, afdeling Real Estate & Housing, van start gegaan. De praktijkleerstoel is een initiatief van een aantal marktpartijen (gebiedsontwikkelaars) en het ministerie van VROM en heeft een looptijd van minimaal drie jaar. Eerdergenoemde partijen maken samen met de TU Delft deel uit van de Stichting Kennis Gebiedsontwikkeling (SKG).
3 H. van der Cammen, in: R. van Til, 'Projectontwikkelaar wordt gebiedsontwikkelaar', *PropertyNL Magazine,* nr. 7, 2006.
4 R. Kohlmann e.a., *Verbeelden, Verbinden, Verwezenlijken. Handreiking ruimtelijke ontwikkelingsstrategie voor gemeenten,* Den Haag 2005.
5 R. Iedema, *Doping in de ruimtelijke ordening,* Boxtel 2007, p. 83: stijlen naar Propper en Steenbeek.
6 L. Ligtenberg, 'Eerste mijlpaal voor Bloemendalerpolder', *PropertyNL Magazine,* maart 2007.
7 P. Noordanus, 'Mixed feelings; over de stand van zaken bij PPS in het Koninkrijk der Nederlanden'. Inleiding voor de PPS-werkplaats te Utrecht, 23 januari 2007.
8 S. Roestenburg, uitgesproken tijdens inleiding op de 'Week van de gebiedsontwikkeling' aan de TU Delft op 17 november 2006.
9 G. Jansen, 'Rekeningvrees nekt regioplannen', *Het Financieele Dagblad,* 27 april 2007.
10 J. Konickx, M. Spoelstra, 'Anders denken, anders werken, anders financieren', *Real Estate Magazine,* nr. 38, 2005.
11 Dit artikel is gebaseerd op delen uit de publicatie behorende bij de intreerede die Praktijkhoogleraar Gebiedsontwikkeling Friso de Zeeuw op 20 juni 2007 aan de TU Delft heeft uitgesproken.

Opdracht en ontwerp

De jurering

In de vorige eeuw was de stoere industriële hal waar de eerste fase van de jurering voor de Gouden Piramide 2007 plaatsvond het domein van een onafzienbare stroom hutkoffers, kratten, dozen, kisten en valiezen van passagiers die per schip naar de West vertrokken of eruit terugkeerden. De kade waaraan Loods 6 lag, het gebouw van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij, heet dan ook heel toepasselijk de Surinamekade. Maar de bedrijvigheid van de vertrekkende passagiers en het gelijktijdige laden en lossen van koffie, cacao en bananen op het schiereiland in het IJ kwamen in de jaren zeventig tot een einde. De revolutionaire introductie van het containervervoer en de opkomst van het vliegverkeer maakten korte metten met het traditionele maritieme leven in het Oostelijk Havengebied van Amsterdam. Vanaf 1980 namen krakers en anderen de grotendeels leegstaande gebouwen op het KNSM-eiland in bezit.
Begin jaren tachtig woonde er een bonte mêlee aan junks, zwervers, stadsnomaden, krakersgroepen, criminelen en kunstenaars in de ontstane vrijstaat. De idealistische krakers van het eerste uur — de Bewonersgroep Oostelijk Havengebied — gingen zich echter constructief inzetten voor een betere toekomst voor het schiereiland. De corporaties Het Westen en Het Oosten zorgden ervoor dat architect Jo Coenen van de gemeente opdracht kreeg om een gedetailleerd stedenbouwkundig masterplan te maken voor het ruim 11 hectare grote gebied. Door de bewonersgroep georganiseerde tentoonstellingen en openbare bijeenkomsten in de voormalige vertrek- en aankomsthal van de KNSM (de Kompaszaal) hadden hiervoor de weg geëffend. Coenen ging op zoek naar de *genius loci* (de geest van de plek) en zette letterlijk op de vloer van de Kompaszaal samen met de bewoners zijn eerste ontwerpideeën op papier.[1]
Het gemeenschappelijk uitgangspunt was dat het gebied ontwikkeld zou moeten worden tot een gedifferentieerde wijk waar gewerkt, gewoond, gewinkeld en gerecreëerd zou worden, waarin sommige bestaande gebouwen zouden worden geïntegreerd, en er moest ruimte worden geschapen voor kunstenaars en culturele instellingen. De sfeer van de haven, met zijn stevige, solide gebouwen zonder *humbug*, moest bovendien bewaard blijven.
Zoveel jaren later is dit inderdaad in belangrijke mate het geval. In de voormalige bagagehal, die nu als tentoonstellings- en presentatieruimte fungeert van het culturele verzamelgebouw Loods 6, is die sfeer in ieder geval nog onmiskenbaar aanwezig. Door de forse afmetingen en de robuuste werkomgeving is het een welhaast ideale plek om alle inzendingen tegelijk te exposeren, er gezamenlijk en individueel langs te lopen en in dezelfde ruimte — dus tussen de plannen — de beraadslagingen van de jury te organiseren.
Er is nog een andere reden dat deze situering 'op locatie' gepast is te noemen. Want de baanbrekende gebiedsontwikkeling op het KNSM-eiland, met een cruciale inbreng van opdrachtgever/ontwikkelaar Verwelius, heeft model gestaan voor veel soortgelijke vernieuwingsprojecten. Niet alleen die in Amsterdam, maar in heel Nederland. En gebiedsontwikkeling was uitgerekend het leidend thema van deze ronde van de Gouden Piramide, de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap.[2]

Gebiedsontwikkeling
De gebiedsontwikkeling op het KNSM-eiland is een typisch voorbeeld van een omvangrijk binnenstedelijk herstructureringsproject. Maar er zijn meer soorten gebiedsontwikkeling. Wat wordt er bij de Gouden Piramide precies onder verstaan?
Binnen de vakgemeenschap bestaan er verschillende nuanceringen bij het 'invullen' van het begrip. Zo gaan veel ontwikkelaars ervan uit dat gebiedsontwikkeling in het verlengde ligt van projectontwikkeling. In het overgrote deel van die gevallen betreft het dus overwegend vastgoedontwikkeling in een stedelijke omgeving, zoals bij de herstructurering van woongebieden, centrumplannen, binnenstedelijke herstructurering (transformaties), nieuwbouw in uitleggebieden en het opzetten van bedrijventerreinen.[3]
Het reglement van de Gouden Piramide gaat bij de begripsomschrijving uit van een neutralere benadering gebaseerd op de authentieke betekenis van de samenstellende woorden 'gebied' en 'ontwikkeling'. Er wordt in de regeling gesproken over 'ingerichte of in te richten terreinen of landsdelen', met de inbreng van de ontwerpende disciplines tuin- en landschapsontwerp, stedenbouw, regionale planning en/of bovenlokaal civieltechnisch ontwerp. Het inrichten van het 'gebied' is in deze omschrijving dus belangrijker dan de te bouwen 'objecten'.
Een logische consequentie is dat deze ronde van de Gouden Piramide 2007 naast stedelijke ook relatief veel landelijke projecten bevatte, zoals de transformatie van een agrarisch gebied tot een recreatief natuurgebied, waterbeheerprojecten, het opzetten van landgoederen met veranderd gebruik, groene leisure-voorzieningen en zogeheten nieuwe natuur.

Waaier aan plannen
Na sluiting van de inzendtermijn op vrijdag 9 maart 2007 telde de organisatie 48 inzendingen.[4] Een bevredigend aantal. Bij een nadere inventarisatie door een ingestelde Technische Commissie bleek de grote diversiteit van de plannen pas goed.[5] De onderwerpen vormden een breed spectrum: parken/tuinen (3), recreatie/waterberging/natuurontwikkeling (5), reconstructie/monumenten (1), centrumplannen (9), nieuwe woonwijken (4), herstructurering (9), woningbouw algemeen (4), landschapsplannen (3), openbare ruimte (1), industriegebieden (1), infrastructuur (3), erfgoed (2), multifunctioneel (1) en faciliteiten beroepsonderwijs (2).
Enkele indelingen zijn enigszins arbitrair, omdat er ook gemengde projecten bij zaten.
De opdrachtgevers die inzonden, zijn als volgt te kwalificeren: projectontwikkelaars (13), gemeenten (17), eigen ondernemingen (2), waterschappen (3), ideële stichtingen (5), corporaties (10), provincies (3), coöperaties (1), PPS-bv's (3) en een inzending zonder opdrachtgever (1). De oplettende lezer zal bemerkt hebben dat het aantal opdrachtgevers het aantal inzendingen overtreft. De reden is dat er enkele meervoudige opdrachtsituaties voorkwamen. Bijvoorbeeld: een gemeente is verantwoordelijk voor de stedenbouw/openbare ruimte, terwijl een corporatie zich uitsluitend richt op de bouwopgave. Of de opdrachtconstructie bestaat uit drie samenwerkende, maar uiteindelijk zelfstandig opererende partijen: bijvoorbeeld een corporatie, een ontwikkelaar en een gemeente. Of er is gekozen voor een stuurgroepmodel. In dergelijke gevallen is het vaak lastig te achterhalen hoe precies de feitelijke verhoudingen liggen. Wie de echte trekker van een plan is. Het bezorgde de jury in enkele gevallen dan ook de nodige hoofdbrekens.

Jury

Op maandag 16 april 2007 kwam de jury van de Gouden Piramide 2007 voor het eerst in conclaaf bijeen. In de hal stonden alle 48 inzendingen opgesteld op volgorde van binnenkomst, de extra meegezonden informatie (boeken, folders, brochures) lag bijeen op lange, marktachtige tafels, de onvermijdelijke flipover en de apparatuur voor het afspelen van cd's en dvd's stonden paraat en de rijksbouwmeester zou plaatsnemen aan het hoofd van de forse vergadertafel.

De jury was als volgt samengesteld (op de foto van rechts naar links):
Berdie Olthof landschapsarchitect
Peter Kuenzli directeur Gideon Consult [6]
Mels Crouwel rijksbouwmeester, voorzitter
Ronald Rietveld landschapsarchitect
Salomé Bentinck directeur huisvestingsontwikkeling UvA
Susanne Heering tv-programmamaker
Harry Harsema tijdschrift *Blauwe Kamer* / tweejaarlijkse overzichtsuitgave *Stedenbouw en landschapsarchitectuur*
Marga Waanders wethouder Ruimtelijke Ordening Leeuwarden
Ton Idsinga projectleider en jurysecretaris

Voorzitter en secretaris hadden geen stemrecht. De leden van de jury zijn door de minister van VROM benoemd.

Inzendingen

De jury had van tevoren het totale pakket van 48 inzendingen thuisgestuurd gekregen en er was voldoende tijd ingeruimd om in alle rust, dus ieder voor zichzelf, een eerste indruk te vormen over de kwaliteit van de ingezonden projecten. Elke inzending bestond uit twee delen: projectdocumentatie op A3-formaat en een beschrijving van het project en het totstandkomingsproces. De beraadslaging begon — na het regelen van enkele procedurele zaken [7] — met het informeren naar ieders (algemene) mening over de aard en kwaliteit van de plannen in hun totaliteit.
Over het niveau werd verschillend gedacht. Een jurylid vond de plannen heel wat beter dan de realiteit van Nederland. 'Heel wat interessanter dan wat er zoal te zien is als men door het land rijdt.' Een tegengeluid was dat er weinig opzienbarende plannen bij zaten. 'De grote greep' werd gemist. Verder was het schaalniveau over het algemeen aan de lage kant. Eigenlijk zat er maar één macroproject bij van bovenregionale proporties. Maar het pakket inzendingen was wel heel 'compleet'. De meeste *hot issues* bij de (her)inrichtingsproblematiek in Nederland werden er door geagendeerd.
De inzendingen van corporaties werden over het algemeen pover gevonden. Dat is extra spijtig, omdat de herstructurering van naoorlogse wijken misschien wel de grootste operatie is in Nederland. Een onderwerp dat kwantitatief beter uit de verf had kunnen komen, zo was de algemene mening, was de vernieuwing van het platteland, de transformatie van boerenbedrijven. Daarentegen werd het als zeer positief gezien dat er redelijk veel ontwikkelde projecten bij zaten die vanuit de openbare ruimte waren aangepakt, dus niet direct vanuit grote bouwopdrachten waren gedacht.
Verder werd geconstateerd dat het begrip 'duurzaamheid' wel erg veel viel, maar men had twijfels bij de verwerking van de brede betekenis van dit begrip, de sociale duurzaamheid, de maatschappelijke betekenis op langere termijn.
Enthousiasme was er voor de grote diversiteit van de plannen en de bijna perfecte geografische spreiding over het land. [8] Bovendien zaten er relatief veel 'onbekende' projecten bij waarover nog niet was gepubliceerd. Dit is ongetwijfeld het resultaat van de open inschrijving, waarbij geen enkele vorm van voorselectie wordt gehanteerd. Via een uitgebreide wervingsactie [9] — waarbij onder meer alle 12.000 ontwerpers in Nederland werden aangeschreven — konden alle opdrachtgevers van Nederland, uitgezonderd degenen die werkzaam zijn bij de rijksoverheid, een inzending verzorgen die aan de criteria van realisatie, thema van de prijsronde, start van het project, omvang en dergelijke voldeed. Deze objectief-explorerende kant van de Rijksprijs werd zeer gewaardeerd. Alle inzendingen bij elkaar geven goed aan wat er concreet 'speelt' in Nederland. Het is bovendien als tijdsbeeld in hoge mate representatief. Wat onder meer bleek uit het onvervalste retrogehalte van menig plan, wat een jurylid tot de uitspraak bracht: 'Retro is tegenwoordig écht modern!'

Eerste selectie

Na de persoonlijke benadering van elk jurylid volgde een gemeenschappelijke, verkennende ronde langs alle plannen. Al discussiërend werden de plannen kort besproken en geanalyseerd zonder dat er een oordeel werd gegeven. Tegelijkertijd werd nagegaan of de inzendingen wel aan de vereisten voldeden. (Zie hiervoor het overzicht van alle inzendingen op p. 158 e.v.
De tweede gezamenlijke ronde werd voorafgegaan door een korte discussie over de vergelijkbaarheid van de projecten. De plannen verkeerden immers in verschillende stadia van realisatie

— ‘rijp en groen’ — en waren qua karakter behoorlijk verschillend. De twee reglementaire beoordelingscriteria konden deze taak vereenvoudigen, zo werd aangevoerd, omdat deze punten generiek van aard zijn. De beoordeling moet volgens de Regeling Gouden Piramide namelijk geschieden op de volgende twee gronden:[10]

— de prestatie van de opdrachtgever;
— de architectonische kwaliteit van het project (in haar brede betekenis).

Deze beoordelingscriteria zijn in principe goed te hanteren, ongeacht bijvoorbeeld de grootte van een project. Want de mate van complexiteit hangt af van veel meer factoren, zo zou ook uit de inzendingen blijken. Op het punt van de criteria zou men later overigens nog uitgebreid teruggekomen. Verder was er nog een korte inhoudelijke discussie over de grenzen van het begrip gebiedsontwikkeling.

De tweede rondgang was er wél een met consequenties voor de uiteindelijk 33 toegelaten inzendingen. Na een korte bespreking werd per project de vraag gesteld: is deze inzending in potentie een kanshebber voor nominatie? Soms kwam men in de discussie niet tot overeenstemming. Dan werd er gestemd. Minimaal drie stemmen vóór betekende: gaat verder.

Vier projecten gingen verder onder voorbehoud, omdat enkele aspecten eerst nader moesten worden uitgezocht.

De volgende 20 inzendingen zouden uiteindelijk doorgaan als resultaat van de eerste selectieronde. Op volgorde van inzending waren de overgebleven kandidaten:

— Deelgemeente Feijenoord, Afrikaanderpark
— BV Ontwikkelingsmaatschappij Paleiskwartier, Den Bosch
— Philips Electronics Nederland bv, High Tech Campus Eindhoven
— Kromwijk Ontwikkelings Maatschappij bv met pleisterplaats Marnemoende bij IJsselstein
— Gemeente Enschede met de wederopbouw van de wijk Roombeek
— Gemeente Den Bosch met het project Westwal keert weer
— Van Bekkum Projecten bv met het drieledige project ‘Op de grens’ in Amersfoort
— Geste Groep, Baljurk en omgeving in centrum Den Haag
— Gemeente Rotterdam, transformatie woonwijk Spangen
— ABC Vastgoed bv met ‘Het ABC van een dorp’ in Twello
— Gemeente Utrecht en Bouwfonds, parkhaven Dichterswijk in Utrecht
— Wereld Natuurfonds, landgoed Schoonoord in Zeist
— Gemeente Amsterdam met de herstructurering van de Oostelijke Handelskade
— Landschapsbeheer Groningen, Slingertuinen in gebieden Oldambt en Hogeland
— Gemeente Zaanstad met plan A8ernA onder viaduct A8
— Waterschap Regge en Dinkel, De Doorbraak in Twente
— Forumpark Beheer bv met het stationsgebied Apeldoorn
— U Projecten en Lingewaard Wonen met het centrumplan Bemmel/Liduinaterrein
— Gemeente Hilversum en Dudok Wonen, reconstructie en vernieuwing Dudok-tuindorp
— Gemeente Groningen, Eelderbaangroenzone

Continuïteit, participatie en ondernemerschap

De eerste jurydag werd afgesloten met een bespreking van enkele opvallende zaken bij de bovengenoemde projecten. Een telkens terugkerende constatering in de bespreking was het belang van continuïteit. Niet zelden zorgde de vaak jarenlange bemoeienis van dezelfde betrokken projectleiders, bestuurders, ontwerpers, gemeenteambtenaren bij een project voor

het succes. Als voorbeeld werd onder meer de samenstelling genoemd van het opdrachtgeversteam dat de wederopbouw van Roombeek leidde. Dat team — bestaande uit de directeur van het projectbureau, de betrokken wethouder en de supervisor — bleef jarenlang van dezelfde samenstelling. Maar ook de voorbereiding van maar liefst veertien jaar bij de realisatie van De Doorbraak, een bijzonder nauwgezet ingepaste nieuwe beek van 13 kilometer lengte ten zuiden van Almelo, werd in dit verband genoemd. En de langdurige aanwezigheid van de wethouder Ruimtelijke Ordening van Amsterdam, Duco Stadig, bij de ontwikkeling van het Oostelijk Havengebied en IJburg. Dit naar aanleiding van de inzending de Oostelijke Handelskade. Het fenomeen *jobhoppen* is niet zelden een regelrechte ramp voor langdurige en gecompliceerde projecten. Maar ook bestuurlijke continuïteit en duurzaamheid in beleid zijn cruciaal voor een succesvolle aanpak van inrichtings- en bouwprocessen. Zo kreeg de gemeente Den Bosch lovende woorden toegezwaaid wat betreft de jarenlange inspanning om goed met de openbare ruimte om te gaan. Een jurylid stelde onomwonden: ‘Den Bosch heeft de mooiste openbare ruimten in Nederland’. En het project ‘Westwal keert weer’, de herinrichting, verbetering en restauratie van de vestingwerken aan de rand van de binnenstad, past in die traditie van zorgvuldigheid in Den Bosch.

Een tweede punt dat de aandacht trok, was dat de inbreng van bewoners/gebruikers op een steeds volwassener manier wordt georganiseerd. In de jaren zeventig leidde de zogenoemde inspraak nog tot de naderhand veelvuldig bespotte ‘zelfgebreide woonwijken’, met veel opgelegde gezelligheid die voor kleinschalige ‘herbergzaamheid’ moest zorgen. In het voorbeeld van het KNSM-eiland lag dit al gradueel anders. Maar nu worden de woonwensen en inzichten van (toekomstige) bewoners en eigenaren gebruikt voor het professioneel opstellen van het programma van eisen voor het stedenbouwkundige of landschappelijk plan en op kavelniveau wordt waar mogelijk en gewenst een zekere ruimte geschapen voor particulier

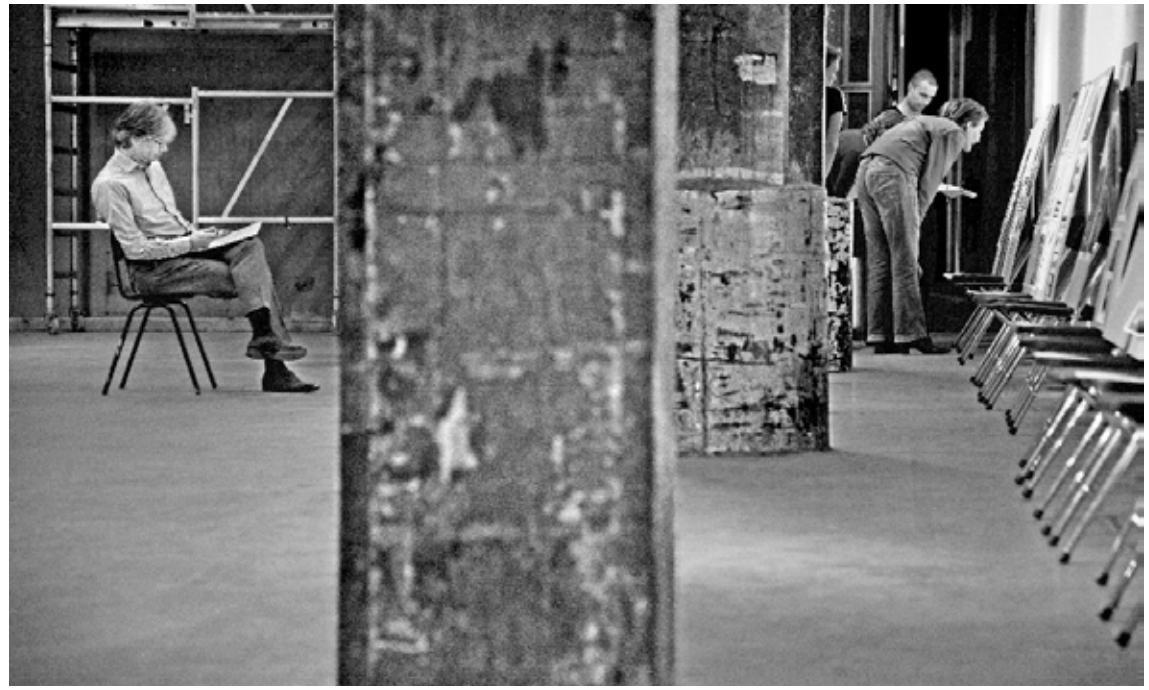

Juryruimte in Loods 6 op het KNSM-eiland. V.l.n.r. Mels Crouwel, Ronald Rietveld, Susanne Heering

Berdie Olthof en Susanne Heering

opdrachtgeverschap. De projecten Het ABC van een dorp, De Doorbraak bij Almelo, de aanleg van het Afrikaanderpark en de herstructurering van Spangen in Rotterdam, het project Dudok Revisited in Hilversum, de wederopbouw van de wijk Roombeek na de vuurwerkramp en het nieuwe dorpshart onder de A8 in Koog aan de Zaan waren voornamelijk verantwoordelijk voor deze opinie.
Een derde punt dat de jury aangenaam trof, was het frisse en moedige ondernemerschap dat uit enkele projecten sprak. Zo besloot een veeboer bij IJsselstein zijn boerenbedrijf om te bouwen tot een recreatief natuurgebied met een jachthaven en een restaurant, een lokale aannemer in Amersfoort realiseerde heel gedurfd en creatief drie projecten vlak bij de drukke spoorlijn Amersfoort-Zwolle, een ontwikkelende bouwer revitaliseerde op eigen initiatief een verpauperd deel van de Haagse binnenstad en het Wereld Natuur Fonds wist op eigen wijze een oud landgoed bij Zeist van een nieuwe bestemming te voorzien en het in het begin van de negentiende eeuw aangelegde arcadische park zowel te innoveren als te restaureren.

Beoordelingscriteria

Tijdens de besprekingen op deze eerste jurydag groeide de behoefte om binnen de grenzen van het officiële reglement de algemene beoordelingscriteria te concretiseren en te verfijnen. Om de selectiegronden scherper te krijgen, zodat de zorgvuldigheid van de afwegingen zo goed mogelijk gewaarborgd zou zijn. Aan de secretaris werd verzocht de reglementaire criteria in een korte notitie nader uit te werken, zodat aan het begin van de tweede jurydag, op 18 april, hiermee begonnen kon worden.

Op basis van de volgende toelichting werden de te hanteren punten nader besproken:
'Zoals de regeling aangeeft moet de beoordeling geschieden op basis van twee aspecten: het projectresultaat en de inbreng van de opdrachtgever. Nader uitgewerkt:

— *Criterium A:* De architectonische kwaliteit van het project[11]
De samenstellende factoren zijn:
1 *De culturele waarde*
Dit begrip verwijst naar criteria als het vaktechnisch kunnen, originaliteit, de zeggingskracht van een ontwerp, het standpunt dat de ontwerper vertolkt. Het impliceert tevens de cultuurhistorische factor en de belevingswaarde.
2 *De gebruikswaarde*
Voldoet het ontwerp aan de beoogde bestemming? Wordt de doelstelling van het project maximaal gehaald?
3 *De toekomstwaarde*
Bezit het project voldoende duurzaamheid en flexibiliteit, zowel wat betreft het (toekomstige) gebruik, de ecologische vereisten als de financiële waarde? Heeft het ontwerp de potentie in zich tot 'monument' uit te groeien?

— *Criterium B:* Het inspirerend opdrachtgeverschap
De omschrijving van inspirerend opdrachtgeverschap werd bij de instelling van de Rijksprijs de Gouden Piramide opgehangen aan (eveneens) drie trefwoorden: creativiteit, deskundigheid en bezieling. Respectievelijk:
1 *Een goed opdrachtgever is niet snel voor één gat te vangen.* De hindernissen zijn doorgaans talrijk. Vindingrijkheid bij het vinden van steeds nieuwe oplossingen is dus een vereiste. Het bouw- of inrichtingsproces verloopt zelden rechtlijnig en eenparig. Ook de opdrachtgever moet het op kunnen brengen steeds maar tegenvallers en teleurstellingen te overwinnen. Door met creatieve oplossingen te komen.
2 *Deskundigheid is wat men bij aanvang heeft — bijvoorbeeld als professioneel projectontwikkelaar — , of tijdens het proces kan verwerven.* Dus "werkende weg". Het is de verstandelijke component van de drie. In de bouw en de landschapsontwikkeling — met zijn aanzienlijke budgetten — geen overbodige luxe. Maar ook hoort bij "deskundigheid" het goed op waarde kunnen schatten van de adviezen van de ontwerper. En het verdedigen van de uitgezette koers, of juist het aanpassen hiervan als gevolg van voortschrijdend inzicht.
3 *De bezielende factor* — niet alleen ten opzichte van de architect, stedenbouwkundige of landschapsarchitect, maar ook al die andere betrokkenen, zoals de aannemer, de installateur, de constructeur, de gemeentelijke diensten, de bouwadviseurs, omwonenden — moet "het vuur laten branden". Daar is een positieve vorm van eigenwijsheid voor vereist. Het geloven in een gematerialiseerde droom. Deze essentiële factor van de bezieling valt goed beschouwd als de brandstof van het hele bouw- of inrichtingsproces te beschouwen.'

Nadere analyse

De toelichting leverde, zoals ook gedacht en gehoopt, de nodige brandstof om over tal van onderwerpen van gedachten te wisselen.[12] Hoe zit het bijvoorbeeld met het beheer en de herinrichting van gebieden? Passen deze thema's ook binnen de gebiedsontwikkeling? En hoe zit het met het fenomeen van de complexiteit; in de eigendomsverhoudingen, looptijd, omvang,

schaal van een project en de betrokken hoeveelheid disciplines? En hoe verhoudt het maatschappelijk belang (ecologisch, sociaal, economisch, toekomstgerichtheid) zich tot de aangedragen criteria? En moet er van een plan een voorbeeldwerking uitgaan? Maar een voorbeeld van wat? De aanpak door de opdrachtgever? De samenwerking private en publieke partijen? De ontwerpkwaliteit? De geleverde visie? Wat dit laatste punt betreft werd de voorbeeldwerking van het Plan Ooievaar uit 1985, de ontwikkelingsstrategie voor nieuwe natuur in de Ooijpolder bij Millingen, genoemd als een project met een inmiddels paradigmatische betekenis.
Uiteindelijk leidde de discussie tot de volgende zes punten die gehanteerd zouden worden bij het verder doorgronden en ontrafelen van de inzendingen.

— Maatschappelijk belang (algemeen, toekomstwaarde, ecologie, economie, sociaal)
— Concept (innovatief, zeggingskracht, elan, 'toekomstig monument')
— Proces (ambitie, organisatie, volharding opdrachtgever)
— Voorbeeldwerking (aanpak, opdracht en resultaat)
— Gebruik (individu, niveau uitvoering)
— Complexiteit (multidisciplinair, gelaagdheid, programma van eisen, schaalgrootte, eigendomsverhoudingen, samenwerking)

Voordat er begonnen werd met het 'wegen' van de overgebleven projecten werd eerst de procedurele vraag gesteld of een jurylid gebruik wilde maken van de mogelijkheid een eerder afgevallen project — uiteraard voorzien van een argumentatie — terug te halen. Dit was niet het geval. Vervolgens werd afgesproken dat het toepassen van de zespuntenmatrix op de 20 overgebleven projecten slechts tot doel had om zaken te verduidelijken. Het was een hulpmiddel, niet meer en niet minder. Het resultaat zou dus niet automatisch tot de selectie van de genomineerden leiden.

Debat

Het is uiteraard ondoenlijk om een representatief beeld te schetsen van de plenaire debatten over het toekennen van de waardering in alle gevallen (120!). Meestal was er snel overeenstemming, maar toch ook redelijk vaak moest een stemming duidelijk maken hoe bijvoorbeeld de voorbeeldwerking bij een van de inzendingen moest worden ingeschat, of hoe de inbreng van een opdrachtgever moest worden geapprecieerd. Wat het laatste betreft werd de taak van de jury in enkele gevallen bemoeilijkt door de soms wel erg summiere beschrijving van de rol van de opdrachtgever bij het totstandkomingsproces van een project.
Hoewel hier in de inschrijvingsformulieren expliciet naar wordt gevraagd, compleet met het aanreiken van voorbeelden, is dat kennelijk een veel grotere opgave dan het samenstellen van projectdocumentatie. De organisatie zegde toe bij de volgende ronde te bezien hoe dit bij de inschrijving nog uitdrukkelijker geëist kan worden.
In een enkel geval leidde het kruisen van een van de beoordelingscriteria en een inzending tot een stevige, soms zelfs heftige gedachtewisseling. Bijvoorbeeld bij de combinatie 'concept' met de inzending 'Het ABC van een dorp', de op het oog ontworpen schilderachtige dorpsuitbreiding van Twello met uitsluitend historiserende huizen met een kap.
Een jurylid opende het discours met de stelling dat hier sprake was van een vernieuwende, conceptuele en analytisch goed onderbouwde inzending. Misschien architectonisch niet *top of the bill*, maar een goed voorbeeld voor dorpsvernieuwingen in Nederland. Een ander jurylid

was het hier faliekant mee oneens. Vooral het woord 'vernieuwend' zou hier ongepast zijn, omdat de aard van het plan toch vooral zou getuigen van escapisme, van een terug-naar-het-verleden-opstelling met de retrovormgeving van de huizen. Hoe het Rotterdamse bureau MVRDV de typologie van Veluwse huizen heeft getransformeerd, dát is pas vernieuwend, zo werd betoogd. Een derde jurylid wierp tegen dat het wel degelijk vernieuwend is hoe allereerst uiterst zorgvuldig de dorpen in Oost-Nederland zijn onderzocht, en hoe vervolgens aangesloten wordt bij het eigen karakter van het gebied.[13] Maar zal deze dorpsuitbreiding ooit opgenomen worden in een van de vele overzichtswerken over architectuur en stedenbouw in Nederland? Vermoedelijk niet, zo beantwoordde een jurylid deze retorische vraag, want het voldoet niet aan de heersende smaakdominantie van de meeste redacties vol insiders. Terwijl de gebruikers met het resultaat vermoedelijk zeer content zijn. Uiteindelijk werd de discussie afgesloten met de conclusie dat het stedenbouwkundig een interessante ontwikkeling is, maar de architectonische uitwerking werd toch als matig betiteld.
Een tweede voorbeeld van een opgelaaide discussie betrof de combinatie 'voorbeeldwerking' en de 'High Tech Campus' van Philips bij Eindhoven. Er was unaniem lof voor het resultaat, de plaatsing van de gebouwen rondom de zeer ruime centrale plas, het 280 meter lange gebouw De Strip en de variatie aan landschapstypen. Maar de meningen liepen uiteen over de vraag of een dergelijke enclavevorming voor een beperkte groep mensen als voorbeeld moest dienen voor andere projecten in Nederland. Een jurylid vond deze ontwikkeling uit stedenbouwkundig oogpunt ongewenst. Omdat er toch min of meer sprake is van een *gated community*. De aansluiting bij 'de gewone stad' is toch het kind van de rekening, zo vond dit jurylid. Maar dit standpunt werd aangevochten met de redenering dat een dergelijke afzondering nu eenmaal begrijpelijk is gezien de aard van de activiteiten op de campus. Daardoor moeten onvermijdelijk de nodige veiligheidsmaatregelen worden genomen. Zo veel industrielocaties zijn bijvoorbeeld ook hermetisch afgesloten voor het publiek. Bovendien is het terrein weliswaar niet openbaar, maar wél toegankelijk voor omwonenden. Het oaseachtige karakter van het gebied kan wel degelijk als voorbeeld dienen, bijvoorbeeld voor het wetenschapspark van de Universiteit van Amsterdam dat in de Watergraafsmeer verrijst.
Verder was er lof voor de vindingrijke inkleding van het parkeren. Dat mocht allemaal waar zijn, maar dit weerlegde niet de eerder geuite fundamentele kritiek op de macrostedenbouwkundige en planologische inpassing van het terrein met een omvang van maar liefst 100 hectare, riposteerde de criticus. Waarom is niet gekozen voor het open campusmodel van de TU Twente? Kortom, de meningen bleven verdeeld.
Na de forse matrixexercitie werd het totale resultaat onder de loep genomen. Er was een geprofileerde afscheiding te zien tussen 14 topprojecten en 6 projecten die duidelijk minder werden gewaardeerd. Er voltrok zich nog even een discussie over een mogelijke hiërarchie binnen de zes gehanteerde toetspunten waardoor de 'eindstand' anders gewogen zou moeten worden, maar deze weg werd uiteindelijk niet ingeslagen. De consequentie werd besproken van het schrappen van de zes laagste. Werd het spectrum er erg door versmald? Werden hierdoor de vormen van opdrachtgeverschap te veel ingeperkt? Het antwoord luidde ontkennend. Besloten werd met de 14 projecten verder te gaan en deze alle in het boek over de Gouden Piramide 2007 op te nemen.
De afvallers waren:

— BV Ontwikkelingsmaatschappij Paleiskwartier, Den Bosch
— Van Bekkum Projecten bv met het drieledige project 'Op de grens' in Amersfoort

— Gemeente Utrecht en Bouwfonds, parkhaven Dichterswijk in Utrecht
— Forumpark Beheer bv met het stationsgebied Apeldoorn
— U Projecten en Lingewaard Wonen met het centrumplan Bemmel/Liduinaterrein
— Gemeente Groningen, Eelderbaangroenzone

Van gezamenlijk naar persoonlijk
Nu brak de fase aan van het terugkeren naar de persoonlijke opinie van elk jurylid, waarmee het hele proces — met het thuis bestuderen van het pakket van 48 inzendingen — begon. De gedachtewisseling was intensief geweest, nu was het moment aangebroken dat er ook echt gekozen moest worden.
Dit gebeurde anoniem met stembriefjes. Elk jurylid kreeg van de voorzitter de opdracht om de favoriete vijf projecten op te schrijven met een puntenwaardering van 5 tot en met 1.
De volgende tien projecten kregen punten toegekend:
— Philips Electronics Nederland bv met de High Tech Campus: 22 punten
— Kromwijk Ontwikkelings Maatschappij bv met pleisterplaats Marnemoende: 14 punten
— ABC Vastgoed bv met 'Het ABC van een dorp' in Twello: 14 punten
— Gemeente Enschede met de wederopbouw woonwijk Roombeek: 10 punten
— Gemeente Den Bosch met de restauratie Westwal: 10 punten
— Waterschap Regge en Dinkel met De Doorbraak in Twente: 10 punten
— Gemeente Amsterdam met de Oostelijke Handelskade: 9 punten
— Geste Groep met Baljurk e.o. in Den Haag: 7 punten
— Gemeente Zaanstad met A8ernA onder de A8: 5 punten
— Gemeente Rotterdam met de herstructurering van de woonwijk Spangen: 4 punten

De inzendingen van het WNF, Dudok Wonen en Hilversum, deelgemeente Feijenoord en landschapsbeheer Groningen kregen geen punten. Peter Kuenzli besloot op dit moment de jury te verlaten gezien zijn (vroegere) betrokkenheid bij de wederopbouw van Roombeek.[14]
De samenstelling van de overgebleven projecten werd gewikt en gewogen. Dit leidde niet tot het gevoel dat op de een of andere manier een verkeerde of een bij voorbaat té selectieve weg was ingeslagen.

Genomineerden
De drie projecten van Philips, Kromwijk en ABC Vastgoed vormden een afgetekende kopgroep. Besloten werd om deze drie zonder meer te nomineren. Hiermee zou op zichzelf al aan de reglementaire vereisten zijn voldaan. De jury heeft immers het recht minimaal drie en maximaal vijf opdrachtgevers te nomineren. Maar gezien de 'opbrengst' van deze prijsronde achtte de jury het gepast om het maximale aantal inzendingen te nomineren, dus vijf.
De zes juryleden gingen verder met vier kandidaten voor de overgebleven twee plaatsen.
De Geste Groep en de gemeente Zaanstad vielen dus in deze fase 'aan de onderkant' af.
Dit keer waren er twee punten (eerste plaats) en 1 punt (tweede plaats) te vergeven.
Het resultaat:
— Gemeente Enschede met de wijk Roombeek: 6 punten
— Waterschap Regge en Dinkel en de provincie Overijssel met De Doorbraak: 5 punten
— Gemeente Amsterdam met de Oostelijke Handelskade: 5 punten
— Gemeente Den Bosch met de Westwal: 2 punten

Roombeek. V.l.n.r. supervisor Pi de Bruijn, Mels Crouwel, Harry Harsema

Hiermee voegde de gemeente Enschede zich bij de drie genomineerden, zo werd besloten. Maar daar was het niet mee gedaan. De gemeente Amsterdam en het Waterschap waren immers ex aequo geëindigd. Er werd teruggekeken naar de matrixbenadering. Ook daar was de waardering gelijk. Er zat dus niets anders op dan opnieuw te discussiëren, maar nu was het aantal kandidaten overzichtelijk: twee.
De projecten worden in deze fase met elkaar vergeleken door ander werk van het Waterschap en de gemeente Amsterdam, met name in het Oostelijke Havengebied, het Ooster- en Westerdok en IJburg, erbij te betrekken. Een invalshoek die het reglement mogelijk maakt. Verder werden de geleverde prestaties bij de ingediende projecten met elkaar vergeleken en de daarmee samenhangende moeilijkheidsgraad. De vergelijking werd uiteraard er niet makkelijker op gemaakt, doordat de inzendingen zo volkomen verschillend waren. Een typisch landschappelijk en een typisch grootstedelijk project. Uiteindelijk spitste de discussie zich toe op het vergelijken van de prestaties.
Na enige tijd stelde de voorzitter voor te stemmen met handopsteken. Toen was alles snel duidelijk: 6–0 voor De Doorbraak. Vooral de veronderstelde voorbeeldwerking van het Waterschapsproject voor de rest van het land speelde bij de afweging een beslissende rol.
De vijf genomineerden waren vastgesteld. De jury kon unaniem instemmen met het resultaat. Maar het ging niet van een leien dakje.

Marnemoende. V.l.n.r. Susanne Heering, Berdie Olthof, Harry Harsema, Mels Crouwel, Ronald Rietveld en Salomé Bentinck

Excursie

Op 23 en 24 mei werden de projecten door de jury per bus bezocht. Eindelijk was het moment aangebroken dat met de betrokkenen live gepraat kon worden, brandende vragen konden worden gesteld, een project van papier werd een project van mensen. Sommige opdrachtgevers hadden als verantwoordelijke voor de inzending ervoor gekozen alleen de toelichting voor de jury te verzorgen, andere hadden ook ontwerpers erbij uitgenodigd. Zonder uitzondering waren het geanimeerde ontmoetingen, waarbij de jury nooit de indruk kreeg te maken te hebben met professionele organisatiedeskundigen, projectleiders, bestuurders die 'nu eenmaal hun werk deden'. De betrokkenheid bij hun project was vaak veel groter dan beroepsmatig noodzakelijk was. Dit waren over het algemeen geen dorknopers, maar ondernemende mensen die zich met hart en ziel inzetten voor hun werk.

De ontvangsten verliepen volgens een vast patroon: eerst werd er een min of meer theoretische toelichting gegeven op het project, vaak ondersteund met audiovisuele middelen, daarna volgde er een excursie over het gebied. Als resultaat van de nominatie liepen, reden en voeren de juryleden samen met de rondleiders door vijf volstrekt verschillende gebiedstypen, ieder met hun kenmerkende eigenheid.

Achtereenvolgens: een typisch uiterwaardenlandschap/veenweidegebied met de nieuwe jachthaven aan de Hollandse IJssel, het karakteristieke coulisselandschap in Twente, met de harmonieus ingepaste nieuwe beek, de gehavende en deels vernieuwde stedelijke woonwijk Roombeek, een schilderachtige, historiserende dorpsuitbreiding en de geacheveerde High Tech Campus van Philips in een aangename *setting* van Brabantse landschapstypen.

Hoewel enkele juryleden sommige projecten al kenden, was het gezamenlijk bekijken en becommentariëren van de concrete resultaten een ervaring waarvan de waarde moeilijk kan worden overschat. Lacunes in kennis bij de juryleden over de projecten van de genomineerde opdrachtgevers konden worden gedicht met de extra informatie die de rondleiders verschaften. Ook de maatschappelijke context van de betreffende regio werd belicht, zodat de inzendingen duidelijker 'geplaatst' konden worden. De extra informatie en verduidelijking was niet alleen van grote waarde voor de juryleden afzonderlijk, maar voedde ook de onderlinge gedachtewisseling die uiteindelijk zou uitmonden in het slotoverleg in de bus na het laatst bezochte project.

De Doorbraak. Marga Waanders

Resumerend

Alvorens de juryleden de projecten van de genomineerde opdrachtgevers bespraken, werden de kandidaten nog eens op een rij gezet:

— *Kromwijk Ontwikkelings Maatschappij bv met Pleisterplaats Marnemoende bij IJsselstein.*
Provinciale plannen bestempelden het gebied aan de Hollandse IJssel — waar de veehouderij van Jan en Mieke Kromwijk lag — tot een nieuw in te richten natuur- en recreatiegebied. De eigenaren hebben daarop inventief geanticipeerd door hun terrein om te vormen tot een pleisterplaats. Een recreatief gebied met fiets- en wandelpaden, kampeermogelijkheden, een jachthaven, bootloodsen en een jachthavengebouw/restaurant.

— *Waterschap Regge en Dinkel met het project De Doorbraak, de aanleg van een nieuwe beek ten zuiden van Almelo.*
Na een voorbereidingstijd van maar liefst veertien jaar is het waterschap enkele jaren geleden begonnen met de aanleg van een 13 kilometer lange en maximaal 75 meter brede nieuwe beek in Twente. Het doel van deze voorziening is meervoudig: het verbeteren van de waterhuishouding (scheiding stedelijk en landelijk water), het vergroten van de waterbergingscapaciteit (het voorkomen van wateroverlast) en het creëren van een ecologische verbindingszone tussen de Sallandse Heuvelrug en Noordoost-Twente. Bij de inpassing van deze ingreep in het gebied moest een veelheid aan obstakels worden overwonnen.

— *Gemeente Enschede met de herbouw en herstructurering van de wijk Roombeek.*
Na de vuurwerkramp werd het herstel en de herstructurering van de getroffen wijk met zorgvuldigheid, maar ook met daadkracht en ambitie aangepakt. Bij de stedenbouwkundige planvorming werd zowel een grote rol toebedeeld aan (oud)bewoners als aan vakdeskundigen.
De nieuwe woningen kennen een grote differentiatie aan vorm en inhoud, en het particulier opdrachtgeverschap kreeg een belangrijke positie bij de wederopbouw toegedicht. Enkele waardevolle gebouw die herinneren aan het textielverleden van Roombeek werden behouden.

— *ABC Vastgoed bv met 'Het ABC van een Dorp' in Twello.*
Het nieuwe schilderachtige dorp — op een voormalig slachthuisterrein — wordt gezien als een manifest tegen de veronderstelde steriele suburbane woonmilieus met hun seriematige verkaveling en dominante verkeersvoorzieningen. De modern-idyllische woonomgeving is 'op het oog' ontworpen en kent alleen huizen met een kap op vrij gevormde kavels. Het creëren van een écht (tuin)dorp stond centraal in het ontwerp.

— *Philips Electronics Nederland bv met de High Tech Campus in Eindhoven.*
Op een terrein van 100 hectare rond het bekende NatLab van Philips werden alle Research & Development-activiteiten geconcentreerd. Doel was het bereiken van meer synergie binnen het bedrijf en het vervangen van de sterk verouderde en verspreid liggende gebouwen door nieuwbouw. Het landschapsontwerp van de campus bestaat uit vijf karakteristieke Brabantse landschapstypen. Het gebouw De Strip — gelegen aan een centrale plas van zeven hectare — vormt het hart van het omvangrijke en veelomvattende complex.

Wethouder Bleker (rechts) geeft uitleg op restanten vuurwerkfabriek Roombeek

ABC van een dorp. V.l.n.r. Marga Waanders en Salomé Bentinck

Eindberaad

De vijf bezochte en de hierboven kort beschreven projecten passeerden zoals gezegd eerst nog even kort de revue om te voorkomen dat de meest verse indrukken van de excursie een onevenredig grote stempel zouden drukken op de besluitvorming. Vervolgens ontspon zich aan de vergadertafel in de bus een levendige discussie waarbij de juryleden zich als vanzelf opwierpen als de advocaat van het plan van hun kennelijke voorkeur. Sterke punten werden breed uitgemeten, maar vervolgens werden die weer gerelativeerd door een jurylid dat een andere mening was toegedaan of er werd een sprekender voorbeeld tegenover gezet. Een greep uit de onderwerpen die werden aangeroerd: het vasthouden van een koers, de invloed van het budget, het verwachte eindresultaat, de persoonlijke inbreng, diepte-investeringen, de condities waaronder gewerkt moest worden, de balans tussen vrijlaten en sturen.
Er bleek echter één thema te zijn dat al deze issues oversteeg: de verhouding tussen de architectonische, stedenbouwkundige en landschappelijke kwaliteit van een project en de inbreng van de opdrachtgever. Was die bijdrage inderdaad inspirerend te noemen? Zoals de Rijksprijs dit in zijn naamgeving aangeeft? Uiteindelijk zou de afweging tussen de twee beoordelingscriteria het eindoordeel gaan bepalen. Maar zover was de jury nog niet.
Onvermijdelijk moesten nu eerst de projecten 'onder de zaagsnede' worden bepaald. De voorgaande discussies hadden hiervoor de weg geëffend. De favorieten waren daarbij als vanzelf boven komen drijven. Dus omgekeerd werd zo ook duidelijk wie de vermoedelijke afvallers zouden zijn. De Doorbraak was het eerste project dat moest afhaken. Er was veel waardering bij de jury voor de *Ausdauer* van de betrokken overheden en organisaties, maar het project werd wel heel impliciet gevonden. Het pragmatisme en het streven naar harmonie hadden er een goed, maar geen (letterlijk en figuurlijk) uitstekend project van gemaakt.
De nieuwe, romantische dorpsuitbreiding in Twello had enkele vurige pleitbezorgers, evenals de pleisterplaats Marnemoende van de voormalige veeboeren Jan en Mieke Kromwijk. Toch redden ook deze *nominés* het niet. De jury was bij 'Twello' in overwegende mate positief over de zorgvuldige aanpak en de in zekere zin ook moedige weg die men was ingeslagen door zich fundamenteel te onderscheiden van de gangbare bebouwingswijze in dergelijke woonbuurtjes. De buitenruimte was mooi vormgegeven, maar de architectonische kwaliteit van de huizen (met name veel uitvoeringsdetails) werd matig gevonden. En dit aspect was toch medeverantwoordelijk voor de uiteindelijke kwaliteit van het ontwikkelde gebied. Bovendien had men twijfels of de kwaliteit bij de (nog te realiseren) tweede fase van het plan zou kunnen worden vastgehouden.

High Tech Campus. V.l.n.r. Harry Harsema, Ronald Rietveld, Susanne Heering

Veel sympathie was er voor de hele 'operatie' Marnemoende, en de moed en het doorzettingsvermogen van de opdrachtgevers, die — alhoewel ze dit voor het eerst deden — deze opgave toch tot een goed einde hebben weten te brengen. Maar de jury zette enkele kanttekeningen bij de organisatie van het jachthavengebouw en sommige aspecten van het landschapsontwerp. Omdat dit slechts lichte punten van kritiek waren, viel het de jury bijzonder moeilijk om het project te laten afvallen. Maar het gebeurde wel.

Slotberaad in de bus. V.l.n.r. Ton Idsinga (secretaris), Harry Harsema, Ronald Rietveld, Susanne Heering, Berdie Olthof, Marga Waanders, Salomé Bentinck, Mels Crouwel (voorzitter)

De overblijvers waren dus de High Tech Campus van Philips in Eindhoven en de wederopbouw van de wijk Roombeek na de vuurwerkramp in Enschede. In de voorgaande discussierondes was al duidelijk geworden dat een keuze niet eenvoudig zou zijn. De waardering binnen de jury lag fiftyfifty. Er dreigde een patstelling. De twee fracties deden nog een verwoede poging elkaar te overtuigen. Uiteindelijk kwam men zogezegd uit bij het karakter van de prijs. Werd het accent gelegd bij het projectresultaat, de ruimtelijke vormgeving, dan had de campus de beste papieren. Gold het inspirerend opdrachtgeverschap als het voornaamste criterium, dan gooide Roombeek hoge ogen. De jury kwam overeen dat gezien het karakter van deze opdrachtgeversprijs het niet onredelijk zou zijn als men het aspect van het opdrachtgeverschap iets zwaarder zou laten wegen dan het resultaat. Ondanks de unanieme instemming met deze afspraak was er toch een ondubbelzinnige uitspraak nodig voor het aanwijzen van de winnaar. Dus werd er gestemd. De gemeente Enschede met Roombeek kreeg vier stemmen, Philips Electronics Nederland bv kreeg met de High Tech Campus (dus) twee stemmen.
'We have a winner!', klonk het opgelucht in de jury. Ondanks het blijvende verschil van mening kon de jury zich toch als één geheel in deze uitslag vinden. (In het volgende hoofdstuk is het oordeel van de jury over de afzonderlijke projecten opgenomen.)
Als laatste daad machtigde de jury de voorzitter unaniem om de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer te adviseren de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap de Gouden Piramide 2007 toe te kennen aan de gemeente Enschede voor de herbouw en vernieuwing van de wijk Roombeek.

1 Ina Pronk e.a., *De Kompaszaal, scheepslounge aan het IJ. Een verhaal van de KNSM en Loods 6,* Amsterdam, z.j.; Egbert Koster, *Oostelijk Havengebied Amsterdam,* Amsterdam 1995.
2 De Rijksprijs bestaat uit een trofee en een bedrag van 50.000 euro voor de winnende opdrachtgever. Verder worden de beste projecten gepubliceerd in een boek, dat als handelseditie wordt uitgegeven door Uitgeverij 010. Bovendien verzorgt de AVRO tv-documentaires over de vijf genomineerde opdrachtgevers en hun project.
3 Zie bijvoorbeeld: IPO e.a., *Reiswijzer Marktpartijen & Gebiedsontwikkeling, 'een praktische routebeschrijving',* Den Haag 2007. In deze publicatie worden andersoortige ontwikkelingsprojecten ondergebracht in een als betrekkelijk nieuw betitelde verzamelcategorie: bovenregionale gebiedsontwikkeling.
4 Het Projectbureau Gouden Piramide werd bij de werving en ontvangst van de inzendingen ondersteund door Architectuur Lokaal, het onafhankelijke landelijke kennis- en informatiecentrum voor cultureel opdrachtgeverschap in Nederland.
5 De Technische Commissie toetste de inzendingen onder meer op de inzendingsvereisten. De jury werd geadviseerd 15 inzendingen niet toe te laten. De meeste op grond van onvoldoende realisering. Deze laatste projecten kunnen uiteraard in een later stadium alsnog meedingen naar de Rijksprijs. Voor een volledig overzicht van de inzendingen en het jurybesluit over toelating: p. 158 e.v.
De Technische Commissie bestond uit: Indira van 't Klooster (Architectuur Lokaal), Sjoerd Cusveller (stedenbouwkundige) en Ton Idsinga (secretaris jury).
6 Wegens zijn betrokkenheid bij een (kansrijk) project zou Peter Kuenzli nog tijdens de tweede jurydag terugtreden.
7 Marga Waanders werd verzocht het vicevoorzitterschap op zich te nemen. Verder maakten enkele juryleden, zoals het reglement ook voorschrijft, melding van betrokkenheid bij ingezonden projecten. Directe betrokkenheid bij de projecten Spangen en WiMBY! in Rotterdam en Roombeek in Enschede: Peter Kuenzli. Indirecte betrokkenheid: Harry Harsema bij de dorpsuitbreiding in Twello (uitgever van de publicatie *Dorp als daad*) en het bureau van Mels Crouwel bij een van de villa's in Roombeek, Enschede.
8 Alleen de provincies Flevoland en Zeeland ontbraken.
9 Naast het aanschrijven van alle ontwerpers in Nederland die ingeschreven staan bij het Bureau Architectenregister in Den Haag, werden opdrachtgevers (algemeen en veelal ook individueel) geattendeerd op de mogelijkheden van de Rijksprijs, er verschenen van tevoren artikelen en advertenties in enkele vakbladen en via websites werd de werving verder ondersteund.
10 De officiële regeling Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap werd gepubliceerd in de Staatscourant van 13 maart 2003 (nr. 51) en het Wijzigingsbesluit op 2 november 2006 (nr. 214).
11 In verband met het thema gebiedsontwikkeling moet het begrip 'architectonisch' hier in zijn brede betekenis worden opgevat.
12 Tijdens het begin van de tweede jurydag fungeerde Marga Waanders kortstondig als voorzitter.
13 Het onderzoek heeft geleid tot de publicatie: Ed Habets e.a., *Dorp als daad,* Arnhem 2004.
14 Peter Kuenzli onthield zich uiteraard van het stemmen op de inzending Roombeek.

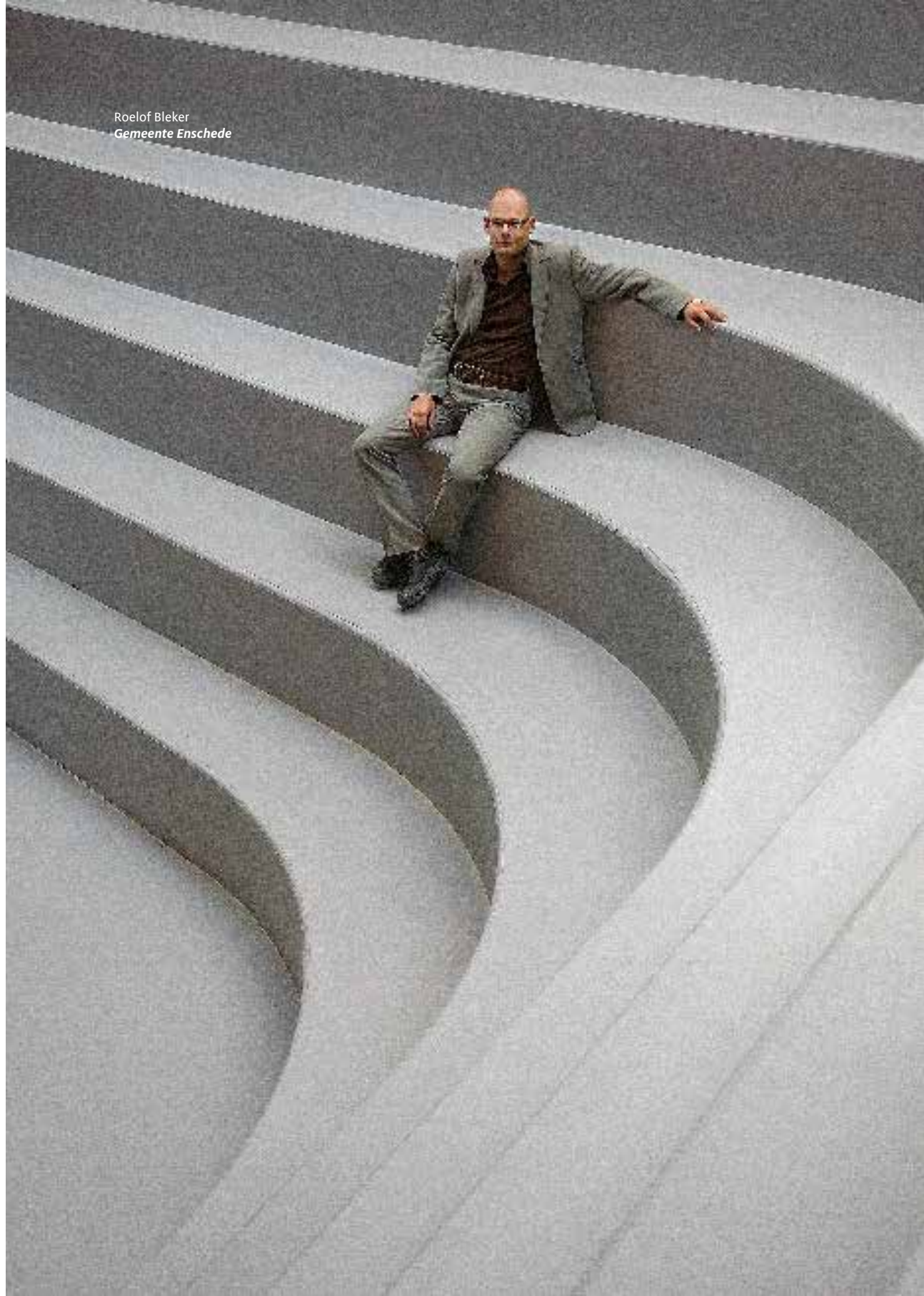
Roelof Bleker
Gemeente Enschede

Eric Nagelsmit
Philips Electronics Nederland bv

Mieke en Jan Kromwijk
Kromwijk Ontwikkelings Maatschappij bv

Ad van Vuuren
ABC Planontwikkeling / ABC Vastgoed bv

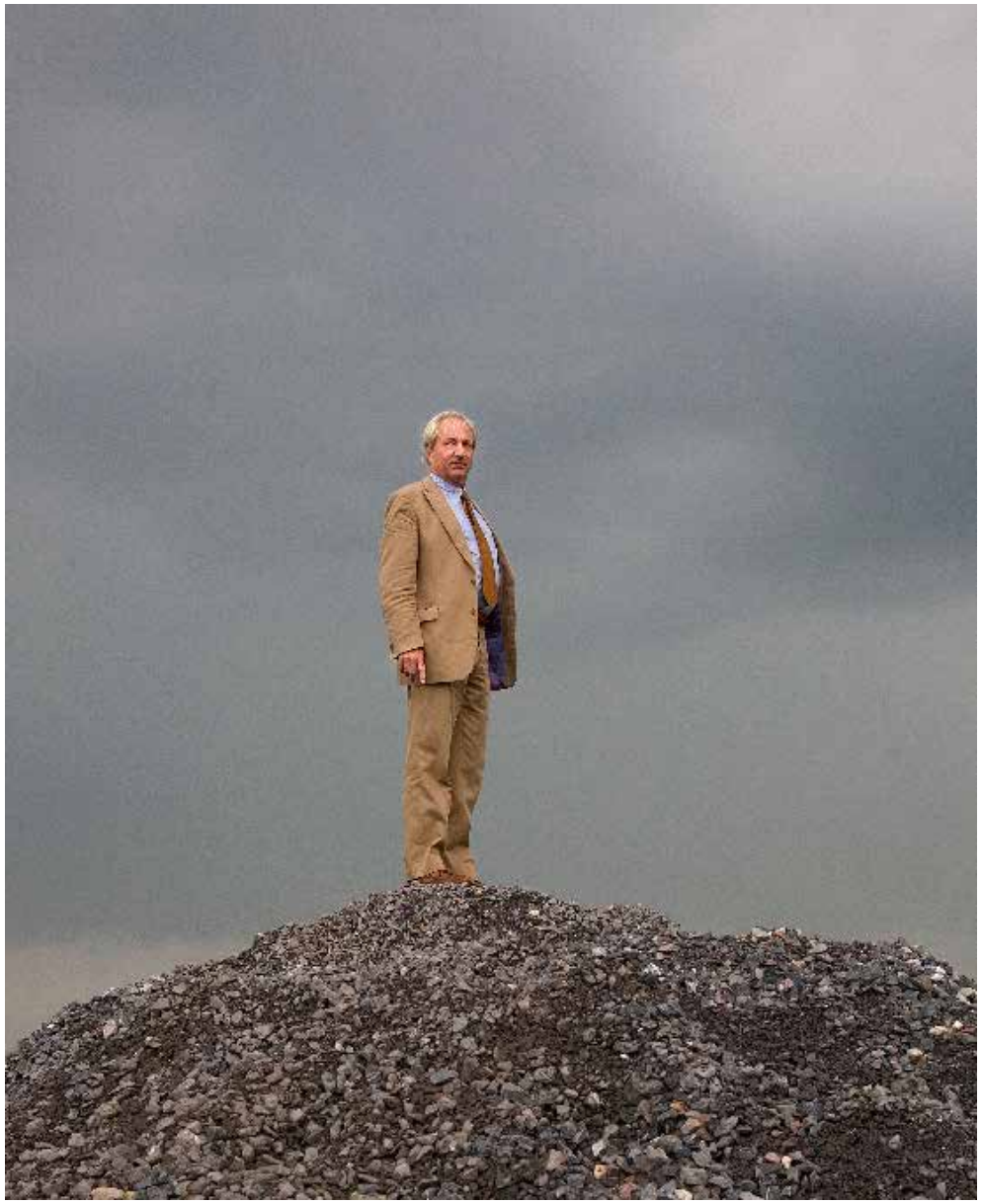

Ria Holsheimer-Wezeman
Waterschap Regge en Dinkel

Projecten

Gemeente Enschede ***Roombeek in Enschede***

Ruimtelijk ontwerp Pi de Bruijn/de Architekten Cie., Marina Eenschoten/Afdeling Ontwerp gemeente Enschede, Edwin Santhagens/Buro Sant en Co *Architectuur* o.a. Bjarne Mastenbroek/SeARCH, Felix Claus/Claus en Kaan Architecten, Peter Hubner/Plus + Bauplannung GmbH, Barend Scherpbier/Beltman Architecten en Ingenieurs, Harry Abels, Cock Sandifort/IAA Architecten, George de Witte/De Witte-Van der Heijden Architecten, Branimir Medić, Pero Puljiz, Hans Hammink/de Architekten Cie., Marianne Loof/Loof & van Stigt Architecten, Joris Molenaar/Molenaar & Van Winden, Cino Zucchi/Cino Zucchi Architetti, Rein van Wylick/Van Wylick architecten, Julia B. Bolles-Wilson, Peter Wilson/Bolles + Wilson, Jan Benthem/Benthem Crouwel Architekten, Erick van Egeraat/EEA *Planvorming en realisatie* 2000–2010

Juryoordeel

De balans. Het was het telkens terugkerende begrip bij de bespreking door de jury van de wederopbouw en herstructurering van Roombeek, de wijk die op 13 mei 2000 zo onvoorstelbaar door de vuurwerkramp werd getroffen. De balans tussen het sparen van de getroffen gebouwen en sloop, de balans tussen het herstel van de karakteristiek van de wijk en vernieuwing, de balans tussen een ruimhartige bewonersparticipatie en een gestuurde aanpak. De leden van het opdrachtgeversteam voor de wederopbouw van Roombeek moeten zich ware koorddansers hebben gevoeld.

Het respect voor de geleverde prestatie was groot bij de jury. Het omgaan met de getraumatiseerde, zeer geëmotioneerde bewoners, het terugwinnen van het vertrouwen in de gemeente, het opruimen van 40 hectare 'oorlogsgebied', waar zich veel asbest bevond — het was allemaal niet niets. Maar de lof van de jury beperkte zich niet tot de directe gevolgen van de ramp. Want zelden werd er bij het opbouwen van een wijk stedenbouwkundig zo veel geprobéérd. Alles begon met het instellen van een daadkrachtig projectbureau direct ín de wijk. Vervolgens werd een veelheid aan ideeën tot ontwikkeling gebracht: de introductie van verschillende vormen van particulier opdrachtgeverschap, de openbare ruimte kreeg een centrale plaats, een geraffineerd systeem van beeldregie werd ontwikkeld, er werd plaats gemaakt voor belangwekkende architectuur en de 'inweving' van nieuwe culturele voorzieningen. Aan de andere kant werd het karakteristieke tuindorp het Roomveldje juist weer zo veel mogelijk in traditionele stijl gereconstrueerd.

Naast veel waardering was er ook enige kritiek bij de jury, vooral op het punt van de samenhang in de wijk en enkele architectonisch-stedenbouwkundige oplossingen werden als minder geslaagd beschouwd. De geboden vrijheid heeft ook ontegenzeggelijk haar keerzijde. Het resultaat tot nu toe is echter grosso modo al ver voorbij het gangbare en kan veel nieuwe wijken in Nederland tot voorbeeld strekken. En de jury is ervan overtuigd dat het nieuwe Roombeek alleen maar beter zal worden na verwezenlijking van de nog resterende plannen.

De slotconclusie van de jury is dan ook dat de geweldige prestatie van de opdrachtgevende en uitvoerende organisatie in Enschede en de durf en ideeënrijkdom die aan de dag werden gelegd het verdienen te worden bekroond met de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap.

Het gebied Roombeek ligt op de westflank van een stuwwal aan de noordkant van Enschede. In de achttiende eeuw werd de grond geschikt gemaakt voor agrarisch gebruik. Als aanvulling op hun inkomen legden de boeren zich tevens toe op de productie van textiel. Voor het wassen en drogen van het textiel werd het water uit de beken en de omringende (bleek)velden gebruikt. Met de komst van de spoorlijn tussen Oldenzaal en Enschede in 1890 werd Roombeek de vestigingsplaats voor meerdere textielfabrieken. Eind negentiende eeuw vestigde zich er ook een bierbrouwerij: Grolsch. Voor de huisvesting van veel van de personeelsleden van de bedrijven werden merendeels eenvoudige woningen gebouwd. De uiteindelijke teloorgang van de ooit zo bloeiende textielindustrie halverwege de vorige eeuw deed de woon-werkwijk uiteraard geen goed. Eind vorige eeuw was Roombeek een wijk geworden met geen al te beste naam.
Zaterdag 13 mei 2000 veranderende alles. De ontploffing van de vuurwerkfabriek en de daaropvolgende brand verwoestte een groot deel van de wijk. Hele straten waren verdwenen en er vielen 23 dodelijke slachtoffers. De gevolgen waren ongekend. De emotionele en materiële schade voor de bewoners, de bedrijven en verenigingen was enorm.
Spoedig na de ramp werden twee tijdelijke gemeentelijke diensten opgericht om de opbouw van de wijk te begeleiden. Het Informatie- en Advies Centrum (IAC) was er voor de directe hulpverlening en het Projectbureau Wederopbouw was belast met de toekomst van het getroffen gebied en voerde de regie over de sociale, economische en fysieke wederopbouw van de wijk. Het recht op terugkeer en een intensieve begeleiding van de getraumatiseerde bewoners stond voorop.
Vanaf najaar 2000 werd een intensief participatieproces gestart met alle bewoners en overige betrokken partijen. Een belangrijke uitkomst was de algemeen gedragen wens om er weer een gemengde wijk te maken met plaats voor detailhandel, sociaal-culturele voorzieningen en cultuur. Het kantoor van het gemeentelijk projectbureau Roombeek werd in de wijk gesitueerd om zo de toegankelijkheid voor alle betrokkenen optimaal te maken.
De ervaren stedenbouwkundige Pi de Bruijn van de Architekten Cie. werd geselecteerd om samen met alle betrokkenen een plan voor de wijk te maken. In oktober 2001 presenteerde hij de stedenbouwkundige structuurvisie *Roombeek, een wijk met kennissen.* Meer dan vijfduizend ideeën, wensen en suggesties hadden de basis gelegd voor dit plan. De contouren van de wijk zoals iedereen die kende zouden worden gehandhaafd, maar de invulling zou per buurt sterk gaan variëren. Zo zouden relatief veel woningen worden gerealiseerd via particulier opdrachtgeverschap. De visie werd verder uitgewerkt en in november 2002 was het ambitieuze Ontwikkelingsplan Roombeek (OPR) klaar.
De samenwerking met Pi de Bruijn verliep bijzonder positief, zodat hij benoemd werd tot de supervisor stedenbouw en buitenruimte voor de wederopbouw van Roombeek.
Hij zou samen met de bestuurlijk opdrachtgever, wethouder Roelof Bleker, en de directeur van het projectbureau, Peter Kuenzli, een krachtig driemanschap gaan vormen dat met veel energie, visie en bevlogenheid aan de concrete herbouw van de wijk ging werken.
Het OPR voorzag onder meer in twee grote verbindingswegen die de wijk zouden doorkruisen. Verder was er opvallend veel aandacht besteed aan de openbare ruimte. Drie aaneengesloten parken (de Bleken), elk met een eigen thema, waren geprojecteerd aan de lange verkeersas Lonnekerspoorlaan. Het monument ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de ramp heeft in een van de parken al een plaats gekregen. Door de andere twee parken zal de Roombeek weer gaan stromen.
Een van de belangrijkste elementen uit het OPR was het woningprogramma. In het nieuwe Roombeek is er ruimte voor 1.500 woningen, aanzienlijk meer dan in de oude wijk. Het particuliere opdrachtgeverschap kreeg een leidende positie bij het realiseren van dit programma. In korte tijd verrezen bijzondere herenhuizen langs de Lonnerkerspoorlaan. En langs de Museumlaan, een chique laan tussen het Rijksmuseum Twente en het in ontwikkeling zijnde Cultuurcluster, werden door bekende architecten ruime vrijstaande woonhuizen en villa's ontworpen. Voor de welstandsbeoordeling werden voor de verschillende buurten van Roombeek drie beeldregieniveaus onderscheiden. Bij lage beeldregie was de commissie toetsend en adviserend, bij midden- en hoge beeldregie gaf de supervisor een preadvies, waarna de welstandscommissie een formeel advies gaf.
Ook bij de nieuwbouw in handen van wooncorporaties was de bewonersparticipatie groot. Zo konden ze voor de woningen op het Roomveldje kiezen uit de ontwerpen van vier verschillende bureaus. Men koos voor het ontwerp dat sterk leunde op het 'oude' tuindorpachtige karakter.
De wens om historische gebouwen te behouden en de opzet om veel ruimte voor cultuur te creëren, gingen vaak samen. Waardevolle gebouwen die verwijzen naar het (textiel)-verleden van Roombeek werden hergebruikt, al dan niet gecombineerd met nieuwbouw. Het oude fabrieksgebouw Roozendaal uit 1907 herbergt in de nabije toekomst het

Plangebied Roombeek, met in het midden Lonnekerspoorlaan

Roombeek vlak na de vuurwerkramp

nieuwe belevingsmuseum TwentseWelle, de expositieruimte CBKConcordia, 8 ateliers en 17 woningen. In de Menko-watertoren, ooit een voorziening voor de gelijknamige spinnerij, weverij en ververij, komen 8 appartementen en op de begane grond een basisschool. Het Balengebouw uit begin 1900 wordt voorlopig gebruikt als culturele broedplaats maar zal, als de plannen doorgang vinden, uiteindelijk de collectie met het werk van Jan Cremer herbergen.
Naast al deze ontwikkelingen werden er voor Roombeek extra financiële middelen vrijgemaakt om voorzieningen van bijzonder niveau te creëren. Deze hebben niet alleen een wijkfunctie, maar zijn ook van belang voor Enschede als geheel. Een voorbeeld hiervan is Prismare in het hart van Roombeek, een multifunctioneel centrum met sportaccommodaties, een theaterzaal, een kinderdagverblijf, basisscholen, zorgwoningen, een jeugdhonk en ruimten voor de na de ramp teruggekeerde verenigingen.

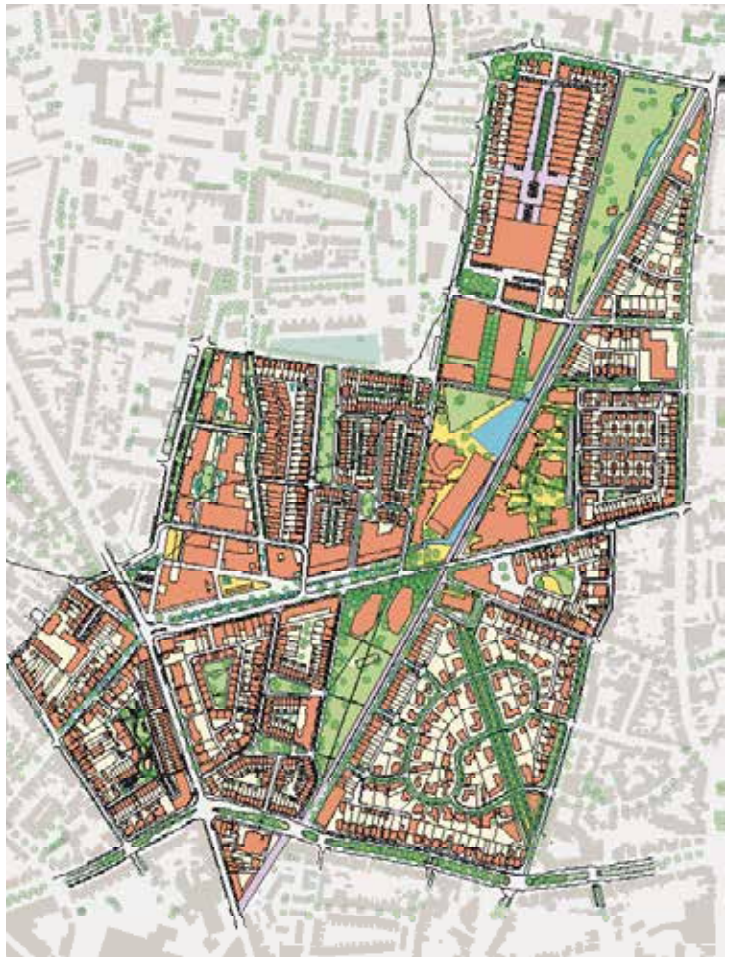

Ontwikkelingsplan (OPR) Roombeek van de Architekten Cie. (Pi de Bruijn)

1 Cultuurcluster Roombeek van SeARCH, met onder andere de getransformeerde textielfabriek Rozendaal
2-3, 5-6 Woonhuizen gebouwd in particulier opdrachtgeverschap
4 Appartementengebouw Eekenhof van Claus en Kaan Architecten

Woonhuizen aan Lonnekerspoorlaan, ter hoogte van de Lasonderbleek, in particulier opdrachtgeverschap gebouwd

Speelplaats van OBS Roombeek, onderdeel van Prismare, het multifunctionele gebouwencomplex van het Duitse architectenbureau Plus+ Bauplanung

1

2

3

4

1 Museumlaan met zicht op het Balengebouw
2 De Lasonderbleek met het herdenkingsmonument vuurwerkramp
3 Het Menko-gebouw
4 Museumlaan met aan weerzijden ruime villa's gebouwd in particulier opdrachtgeverschap

Philips Electronics Nederland bv ***High Tech Campus in Eindhoven***

Ruimtelijk ontwerp C. Geluk/Juurlink + Geluk stedenbouw + landschap *Architectuur* B. van Beugel, H. Toornstra, J. Prins/ Inbo Architecten, L. Hoogveld, K. de Kat, T. Luiten, A. van Aert/JHK Architecten, R. Meyer/Meyer en Van Schooten Architecten, J. Verdonschot/Van de Pauwert Architecten *Planvorming en realisatie* 1997–2007

Juryoordeel

Het inzicht dat er een profijtelijke correlatie bestaat tussen de kwaliteit van de werkomgeving en het werven van de beste medewerkers en de uiteindelijke output van de onderneming lag aan de basis van de nieuwe High Tech Campus bij Eindhoven. Het ruim 100 hectare grote gebied is een wondermooie en tegelijk productieve oase geworden voor ruim 6.000 hoog gekwalificeerde mensen uit binnen- en buitenland. Niet alleen biedt de campus faciliteiten om alle Research & Development-activiteiten van Philips te concentreren, ook kunnen verwante bedrijven er zich huisvesten, zodat aan condities kan worden voldaan om op hightechgebied maximale synergie te bereiken.

De jury nam met bewondering kennis van de zeer gestructureerde en doelmatige wijze waarop de opdrachtgever, Philips Electronics Nederland bv, deze spectaculaire transformatie van het oude NatLab-terrein heeft aangepakt. Natuurlijk werd de hele operatie geruggensteund door de krachtige positie van het moederbedrijf, maar dit betekende niet dat er niet strak werd gebudgetteerd. Bovendien is er voor zo'n forse diepte-investering niet alleen een sterke visie nodig, ook is vasthoudendheid vereist om het concept uiteindelijk te laten renderen.

Bij de betrokken gemeente kon Philips vanzelfsprekend op veel welwillendheid rekenen, met milieuvertegenwoordigers werd in een vroegtijdig stadium contact opgenomen om verlangens op het gebied van ecologie en het landschap van meet af aan in de planvorming te betrekken.

Het hart van de campus wordt gevormd door een 7 hectare grote plas, deels met rietoevers. Aan deze plas ligt het gezichtsbepalende, 280 meter lange gebouw De Strip, waarin alle centrale functies zijn gehuisvest. Het campusterrein is autoluw met fraai ontworpen en begroeide parkeergarages van acht verdiepingen. Deze toegankelijke, maar gecontroleerde 'minisamenleving' heeft ook verschillende sportvoorzieningen en een eigen kinderdagverblijf. De goede oriëntatie op de wezenlijke kenmerken van de locatie en de heel mooie verwerking van de karakteristieke Brabantse landschapstypen op de juist schaal maakten veel indruk op de jury. Evenals de meeste nieuwbouw- en renovatieprojecten en de constante zorg voor de 'natuurlijke' openbare ruimte. Een 'prachtproject', zo werd het bondig geformuleerd, waarvoor de mogelijkheden natuurlijk wel aanwezig waren. Helaas bleef de rol van de ontwerpers en de wisselwerking met de opdrachtgever wat onderbelicht.

Philips is een wereldmerk. De hooggekwalificeerde onderzoeksafdeling rond het befaamde NatLab heeft in het verleden aan de basis gestaan van veel succesvolle producten. Het goed functioneren van de Research & Development-afdeling is onveranderd van cruciaal belang voor de ontwikkeling van het concern. Eind vorige eeuw moest Philips echter constateren dat de technologische grondslag van de onderneming gebouwtechnisch gedateerd was. Wilde Philips zijn R&D de stevige basis geven van voorheen, dan moest er drastisch worden geïnvesteerd. Niet alleen in onderzoek, maar ook in de huisvesting en de interactie tussen de verschillende afdelingen. Met name deze laatste twee punten bleken bij nader onderzoek niet meer optimaal te zijn.
Tot dan toe lagen de R&D-afdelingen en -laboratoria van Philips verspreid over een aantal locaties in Eindhoven. De meeste gebouwen waren verouderd en de werkplekken niet meer van deze tijd. De indeling van de gebouwen met de individuele werkcellenopzet stond een goed contact tussen de onderzoekers in de weg. De snel veranderende marktomstandigheden en de almaar toenemende complexiteit van de techniek vroegen om een steeds nauwere samenwerking van de technische onderzoeks- en ontwikkelingsafdelingen. Om een vruchtbare interactie tussen mensen en afdelingen te bevorderen, was het het beste als alle R&D-activiteiten op één locatie zouden plaatsvinden. Ter inspiratie werden eerst verschillende campussen in het binnen- en buitenland bezocht. Deze zoektocht leidde uiteindelijk naar het eigen Natuurkundig Laboratorium te Eindhoven. Het bijbehorende NatLab-terrein besloeg maar liefst 100 hectare grond. Het bestemmingsplan van dit terrein liet bovendien ruimte voor nieuwe ontwikkelingen. De gemeente Eindhoven was direct zeer positief over de campusplannen. De ontwikkeling van een hightech hotspot binnen de gemeentegrenzen was voor de stad uiteraard zeer positief en van grote waarde voor de regionale economie en haar (inter)nationale profilering.
In het masterplan verwoordde Philips zijn missie. De campus moest optimale support bieden aan de samenwerking van de verschillende R&D-afdelingen van Philips. Maar ook andere bedrijven en kennisinstellingen moesten uitgenodigd worden om zich er te vestigen. Openheid en ruimte voor interactie moesten in ieder onderdeel van het terrein terug te vinden zijn. Door het creëren van een transparante architectuur met excellente technische en sociale infrastructuur in een landschap dat ontmoeting, ontspanning en samenwerking stimuleerde.
Het stedenbouwkundig plan was de neerslag van een integrale visie voortkomend uit eerdere deelonderzoeken op het gebied van energie, infrastructuur, architectuur, ecologie, mobiliteit en duurzaamheid. Vooral duurzaamheidsaspect liet Philips zwaar meewegen. De bestaande natuur moest gerespecteerd worden. De rivier de Dommel loopt over het terrein en de unieke flora en fauna dienden behouden te blijven. Voor de gebouwen werden installaties voor koude/warmteopslag geëist of een waterterugwinvoorziening. Verder moest er zo veel mogelijk gewerkt worden met omgevingsvriendelijke materialen.
De ambities waren hoog en met de vele eisen en randvoorwaarden voor kwaliteit, flexibiliteit, veiligheid, een marktconform budget en de integratie van complexe technische R&D-voorzieningen daagde Philips de ontwerpers uit om samen tot de gewenste campus te komen.
Gebaseerd op de analyse van de aanwezige Brabantse landschappen en de bodemeigenschappen van het NatLab-terrein werd het 'campuslandschap' allereerst opgedeeld in vijf landschapszones: het Dommeldal, een sportbos, het transparante bos, een heidegebied en in het midden van het terrein een ruime waterplas. Philips wilde zo weinig mogelijk verharding van het terrein, zodat het parkeren werd ondergebracht in gebouwen. Verspreid over het terrein bevinden zich zeven van de geplande tien parkeergarages voor in totaal 4.500 auto's. Deze gebouwen zijn ook onderdeel van het landschap, letterlijk. Want vier gebouwen zijn begroeid met klimplanten en de eerste van de in totaal vier geplande zuidelijke garages is opgenomen in een talud.
De garages zijn zo geplaatst dat het terrein zelf autoluw kan blijven. In het midden van het terrein ligt tussen de centrale laan en de 7 hectare grote plas, het gebouw De Strip. Dit langgerekte gebouw herbergt alle gemeenschappelijke sociale voorzieningen. Hier vinden alle conferenties, grote vergaderingen en presentaties plaats. Ook kan men er tussendoor boodschappen doen, de kapper of het *wellness centre* bezoeken. Werknemers kunnen binnen en buiten sporten. Om de ontmoeting en interactie te bevorderen, kan er niet meer worden gegeten in de afzonderlijke kantoor- en werkgebouwen. Daarvoor moet men naar De Strip, waar er keuze is uit meerdere restaurants en eetcafés. Door een state-of-the-art ICT-infrastructuur bestaat er de mogelijkheid om binnen of buiten, zonodig tijdens de lunch, door te werken. Om de relatie met het omliggende landschap te behouden, steken de nieuwe gebouwen niet boven de kruinen van de bomen uit. In de gebouwen geven de halfopen werkplekken genoeg privacy, maar laten ook ruimte voor communicatie en kennisdeling. De architectuur van deze gebouwen is modern en transparant. Door het gebruik van veel glas

bestaat een goede verbinding van buiten naar binnen en omgekeerd. De hoge gebouwen van het oude NatLab zijn geheel opgeknapt en voorzien van een nieuwe, passende gevel.
Philips kreeg voor het Campus-project veel ruimte van de verschillende overheden. De gemeente werkte mee aan een betere ontsluiting van de campus en de herinrichting van de toegangsweg Professor Holstlaan. Een fietsroute, met een fietsbrug over de Dommel, verbetert de toegankelijkheid en kan gebruikt worden door zowel de inwoners van Eindhoven als de campusgebruikers.
De provincie Noord-Brabant speelde een belangrijke rol bij het mogelijk maken van de koude/warmteopslaginstallatie. En op kosten van Philips is er door Rijkswaterstaat een eigen aansluiting op de snelweg A2 gerealiseerd.
Inmiddels werken er zo'n 6.000 onderzoekers met meer dan vijftig nationaliteiten. De campus is berekend op een groei tot 8.500 werkplekken. Philips verwelkomde al meer dan veertig nieuwe bedrijven en kennisinstituten op het Campus-terrein.

Overzicht van plangebied met eigen aansluiting op snelweg A2

Verschillende lunchplekken in De Strip

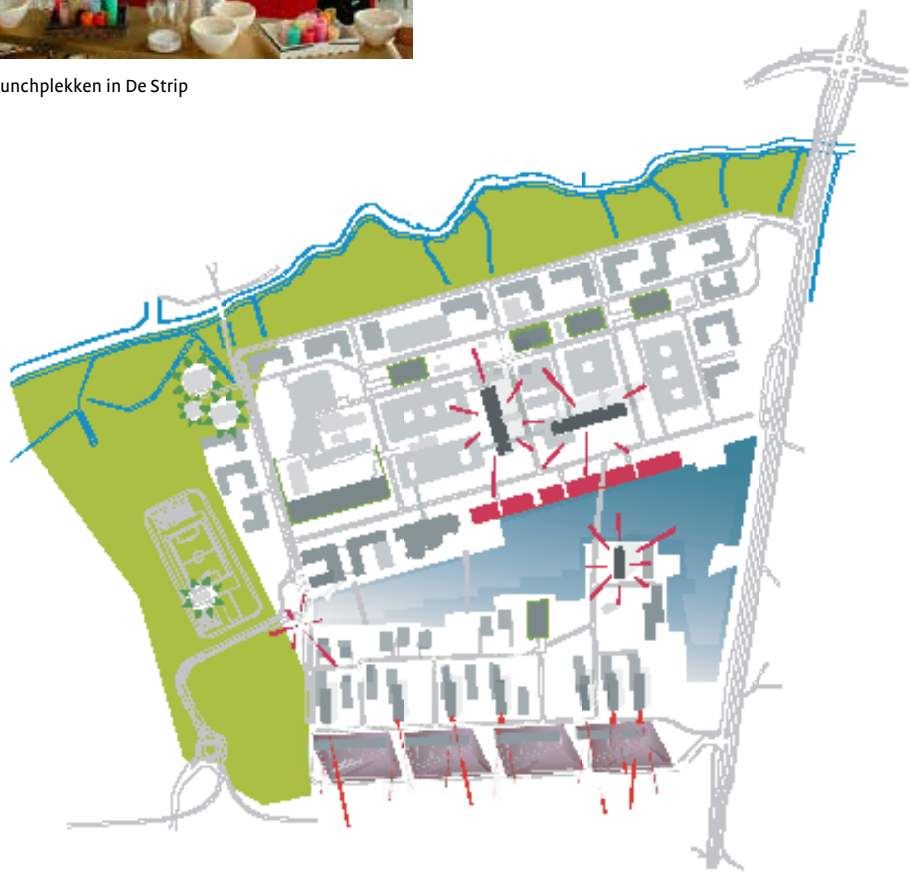

Stedenbouwkundig plan met vijf Brabantse landschappen
van Juurlink + Geluk stedenbouw + landschap

1

2

1-2 High Tech Campus als onderdeel van de omliggende landschappen

Werken en ontspannen op High Tech Campus

De parkeergebouwen met hun begroeide gevels gaan op in het landschap

Kromwijk Ontwikkelings Maatschappij bv
Pleisterplaats Marnemoende in IJsselstein

Ruimtelijk ontwerp Peter Klompen/Arcadis Regio West, JanAlbert van Buuren; Patricia van Herpen/P2 landschapsarchitecten, Peter van Assche/Bureau SLA *Architectuur* Roelof Gortemaker, Ellen Bisschoff/De Jong Gortemaker Algra architecten en ingenieurs
Planvorming en realisatie 1999–2006

Juryoordeel

Dat de jury veel sympathie had voor de inzending Pleisterplaats Marnemoende is haast een understatement. De nog jonge geschiedenis van het project is dan ook zowel opmerkelijk als imponerend. Het veehouderijbedrijf van Jan en Mieke Kromwijk aan de Hollandse IJssel moest in 1996 op last van de provincie plaatsmaken voor een recreatie- en natuurgebied. Het zou het einde betekenen van de karakteristieke boerderij die al generaties in de familie was. Maar in plaats van te verhuizen naar een van de noordelijke provincies, zoals eerder gedacht, besloten ze de omvorming van het boerenbedrijf uiteindelijk zélf ter hand te nemen. Een brainwave die in eerste instantie in eigen kring op niet veel bijval kon rekenen. Niettemin werd de transformatie van het boerenbedrijf in een gebied met een jachthaven, een restaurant, fiets- en wandelpaden, botenloodsen en kampeerfaciliteiten doorgezet. De betrokken overheden stelden zich daarbij positief op.

Werkendeweg deden de voormalige veeboeren ervaring op en het ontbreken van specifieke kennis en kunde werd gecompenseerd door een enorme inzet en veel uithoudingsvermogen. Het lukte hen zelfs de provincie te overtuigen dat de fietsbrug over de Hollandse IJssel moest worden verplaatst tot vlak bij het jachthavengebouw en dat de vormgeving verbeterd zou kunnen worden. De botenloodsen werden zo geplaatst dat gebruik kon worden gemaakt van de oude funderingen van de voormalige stallen. De familie Kromwijk manifesteerde zich steeds meer als ondernemers pur sang, met de vaste wil 'er iets moois van te maken'. Een jurylid had het in dit verband over een 'ontroerende bezieling'. Een ander over de 'enorme voorbeeldfunctie voor de transformatieopgave van het platteland'.

De jury had echter ook wat lichte bedenkingen, namelijk bij de latere uitbreiding en toevoegingen bij het jachthavengebouw en de ontworpen waterstructuur. Bovendien was het project voor de beginnende opdrachtgevers weliswaar een enorme opgave, maar uiteindelijk was de ontwerpopdracht op de keper beschouwd toch redelijk overzichtelijk.

Laatstgenoemde punten maakten dat Pleisterplaats Marnemoende niet op één eindigde. Maar de waardering en bewondering door de jury waren er niet minder om.

Waar zich nu de nieuwe pleisterplaats Marnemoende bevindt, liepen tot 2003 de koeien te grazen. Het was de veehouderij van Jan Kromwijk. Met een boerderij en weilanden langs de Hollandse IJssel boerde zijn familie al generaties lang op de plek van de monding van het niet meer bestaande riviertje de Maerne. Dit stroompje verbond de Oude Rijn met de Hollandse IJssel en werd in de tijd van de Romeinen gebruikt voor het transport van vee en gewassen. Boeren en andere bewoners dreven zo handel met de Romeinse bezetters, die waren gelegerd in het castellum verderop langs de stroom, waar nu de vinexlocatie Leidsche Rijn ligt.
Door de eeuwen heen is het gebied langs de Hollandse IJssel een bijzonder en mooi natuurlandschap gebleven. Toen Jan en Mieke Kromwijk zich geconfronteerd zagen met de provinciale plannen voor een toekomstig recreatie- en natuurgebied op hun grond was de aantrekkelijke omgeving een van de doorslaggevende punten om niet te verkassen, maar om zélf hun bedrijf te transformeren. Want hun aanvankelijke zoektocht naar een andere plek voor hun boerenbedrijf kon hun waardering voor het rivierenlandschap 'thuis' allerminst temperen. Ze kwamen tot het inzicht dat de agrarische sector niet de enige sector was om als ondernemer werkzaam te zijn. Het besef groeide dat ze konden meeveranderen met de toekomstige ontwikkelingen in het gebied en mogelijk zelfs een actieve rol konden spelen in dit veranderingsproces.
In de overheidsplannen werd nadrukkelijk gekozen voor een natuurlijk recreatiegebied waar 4.500 mensen in de weekends zouden kunnen recreëren. De rivier de Hollandse IJssel was aangewezen als ecologische verbinding en er moesten recreatieve verbindingen worden gemaakt naar de aan de overkant gelegen Lopikerwaard en andere groengebieden rondom het kasteel en het dorp Haarzuilen ten westen van Utrecht. In het *Raamplan Groen Gebied Utrecht West* stond het toekomstige gebied omschreven als een halfopen uiterwaardenlandschap, ingericht volgens de Hollandse romantiek. In welke vorm zou de getransformeerde veehouderij kunnen bijdragen aan de nieuwe plannen voor het gebied? Al snel ontwikkelde zich het idee van een recreatieterrein met een winterstalling voor boten en een restaurant. Vlak bij het drukke stedelijke gebied zou hun bedrijf in het vervolg een oase van rust en ontspanning zijn in de prachtige landelijke omgeving. Niet alleen voor de liefhebbers van boten, maar ook voor de recreant die met de fiets zou komen en voor wandelaars. Een al in hun buurt geplande fietsroute over de Hollandse IJssel integreerden ze daarom in hun plannen en ze stelden zelfs een kleine verschuiving van de route voor en een brug richting hun toekomstige jachthaven.

Zo werd op het snijpunt van wandel- en fietspaden en de Hollandse IJssel de pleisterplaats Marnemoende ontwikkeld en werd de 12 hectare landbouwgrond getransformeerd in een aangenaam natuur- en recreatiegebied met een jachthaven, een jachthavengebouw met restaurant, fiets- en wandelpaden, bootloodsen en kampeerfaciliteiten.
De nieuwe opzet sloot naadloos aan bij de plannen en paste goed in de natuurlijke omgeving van de uiterwaarden. Marnemoende was geen verstoring, maar kon juist een verrijking van het gebied worden. Toen het geplande fietspad inderdaad volgens de provincie verschoven kon worden en over een mooie houten brug pal langs het havengebouw zou kunnen lopen, was het concept vervolmaakt.
Het uiteindelijke plan werd zeer positief ontvangen en de provincie en de gemeente zegden hun medewerking toe. Zo nam de provincie Utrecht de coördinatie op zich van alle zeventien vergunningsaanvragen bij verschillende de overheidspartijen. Alle bezwaarschriftprocedures liepen hierdoor parallel, als betrof het één vergunningsaanvraag. Desondanks was deze periode onzeker en emotioneel, want er waren veel extra onderzoekingen nodig en andere agrarische ondernemers in het gebied voerden strijd tegen de plannen, omdat 'het agrarisch erfgoed zou worden verkwanseld'. Maar op 24 februari 2004 was het zover, alle lichten stonden op groen en de uitvoering kon beginnen. Het eerst werd de haven afgegraven. Als een reconstructie van een natuurlijk rivierenlandschap werd een 'strang', een nevengeul, langs de Hollandse IJssel aangelegd. Alsof de rivier zich in de loop der jaren had verplaatst en een typisch rivierenlandschap had achtergelaten met rietvelden, schrale graslandjes en grote watervlaktes met verschillende diepten. De bestaande IJsseldijk werd hier op twee plekken ontgraven, waardoor de strang met een 500 meter lang griendeiland werd afgescheiden van de rivier. De onderbroken zomerdijk is deels verlegd naar de andere zijde van de jachthaven en maakt met het daarop gelegen wandelpad onderdeel uit van de wandelverbinding door de uiterwaarden van de Hollandse IJssel. Tussen de haven en de zomerdijk ligt een tentenveldje en aan het einde van het terrein werd een moerasgebied met riet en ondiep water geprojecteerd. De rietvelden laten ruimte open voor eventuele kampeervlotten.
In dit natuurlijke en deels ontworpen rivierlandschap van Marnemoende sluiten de lage haven- en loodsgebouwen met vergrijzend hout en begroeide daken aan bij het landschap. Het jachthavengebouw ligt op het knooppunt van de vaarweg en de fietsroute. De 117 meter lange fiets- en wandelbrug vormt feitelijk de entree tot het gebouw.

Het onderste deel van het gebouw met alle utilitaire functies maakt deel uit van het landhoofd van de brug. Het groene talud op dit landhoofd loopt over in het begroeide licht hellende dak van het jachthavengebouw. De recreatieve onderdelen van het gebouw, zoals het restaurant, liggen op de eerste verdieping. De architectuur en de materialen zijn ingetogen gehouden, passend bij de natuurlijke omgeving. In plaats van de gedachte standaard betonnen fietsbrug heeft de gemeente onder druk van welstand en het projectteam Marnemoende de brug laten uitvoeren in gelamineerd hout, passend in het totaalconcept. De pleisterplaats Marnemoende vormt inmiddels een mooi en waardevol onderdeel van het nieuwe natuur- en recreatiegebied.

Pleisterplaats Marnemoende aan de Hollandse IJssel

Het havengebouw met daarachter de houten fietsbrug, de Meerlobrug

Stedenbouwkundig ontwerp van het plangebied

Jachthaven Marnemoende

1-2 De Meerlobrug, een 117 meter lange houten fietsbrug, loopt dwars over het terrein

ABC Planontwikkeling, ABC Vastgoed bv/ Marcel Loosen, Ad van Vuuren ***Het ABC van een dorp in Twello***

Ruimtelijk ontwerp A. Habets/Ad Habets Stedenbouw, S. Schuit, M. van Osch/Zijaanzicht Buro van Landschaparchitectes
Architectuur Frans Sturkenboom, J.W. van der Laan/Bureau van der Laan, A. Steketee/Marx en Steketee architecten, R. Klein Goldewijk/ Architectenbureau Rob Klein Goldewijk, M. Haak/DOG architecten *Planvorming en realisatie* 2003–2008

Juryoordeel

De dorpsuitbreiding van Twello, in romantische, historiserende stijl, werkte als een 'steen in de vijver' bij de jury. De meningen waren met andere woorden verdeeld.
De basis voor het plan lag bij het prima initiatief van de gemeente om niet gemakzuchtig een van de vele ladeplannen voor deze 'inbreiding' te verwezenlijken, maar hiervoor een prijsvraag uit te schrijven. De winnende inzending zou een onvervalst manifest blijken te zijn. Een aanklacht tegen het universele ontwerpesperanto van de Moderne Beweging. Het gerealiseerde 'ABC van een dorp' neemt namelijk stelling tegen de seriematige verkaveling, tegen het platte dak, tegen standaardprofielen en tegen het bouwblok. Hoewel inhoudelijk verschillend deed het de jury toch denken aan de frontale aanval van prins Charles in 1984 op de esthetische arrogantie van moderne ontwerpers, die de lokale identiteit van dorpen en steden in een groot deel van Engeland zouden hebben verwoest.
De op het oog ontworpen dorpsuitbreiding wekte bij sommige juryleden ook enige irritatie. Zij veronderstelden geen moedig oproeien tegen de stroom van de gangbare bouwproductie, maar het profiteren van de retrotrend die in Nederland aantoonbaar aanwezig is. Deze kritiek werd echter door anderen weersproken met de verwijzing naar de gebleken woonwensen van mensen die bewust voor een landelijke en gevarieerde leefomgeving kiezen. In dit opzicht komt de dorpsuitbreiding optimaal tegemoet aan de geformuleerde doelstelling: het creëren van gerieflijke, 'humane' woningen in een entourage die recht doet aan de kenmerken van de streek, die eerder in de studie Dorp als daad *al zorgvuldig waren onderzocht.*
De juryleden waren het niet alleen oneens met elkaar. Men kon elkaar vinden in de constatering dat het plan stedenbouwkundig interessanter was dan architectonisch. Verder viel er op de waarde van de streekgebonden differentiatie weinig af te dingen en de jury was het erover eens dat het zonder meer positief was dat dit manifest ook werkelijk was gebouwd. Wat te danken is aan opdrachtgever ABC Vastgoed, die hiervoor zonder twijfel zijn nek heeft moeten uitsteken, en daarvoor ook terecht werd genomineerd.

Om aan de vinextaakstelling te voldoen, werd in 1995 het dorp Twello aangewezen als locatie voor een zogeheten inbreidingsoperatie. Het toegewezen terrein is in tweeën gedeeld door de eeuwenoude Twellose beek. Aan de oostkant lag het terrein met het slachthuis van de vleesverwerkende industrie Dumeco en aan de westkant lag op de Veldjes de gemeentekwekerij. Ze moesten plaats maken voor 250 woningen, enkele centrumfuncties met bijbehorende parkeergelegenheid, een medisch centrum en een nieuw NS-station.
De verplaatsing van Dumeco — het bedrijf was al lange tijd in Twello gevestigd — was geen sinecure. Maar na uitgebreide gesprekken en een haalbaarheidsonderzoek werden de gemeente en de directie van Dumeco het uiteindelijk toch eens over het vertrek van het bedrijf. Ook vanuit milieu- en bedrijfseconomische aspect was de verplaatsing gewenst. Het Rijk, de provincie en de gemeente kochten het bedrijf uit voor 16,3 miljoen euro.
In 2000 kon er worden begonnen met de herontwikkeling van het aangewezen plangebied. In januari 2001 werden na het formuleren van een stedenbouwkundige nota met uitgangspunten vier projectontwikkelaars uitgenodigd om een integraal plan te maken voor de twee delen van de inbreidingslocatie. Naast een stedenbouwkundig plan moesten de vier partijen in concurrentie een grondprijsaanbieding doen. ABC Vastgoed won de competitie en werd de opdrachtgever van de herontwikkeling van het gebied. Een zeer bewuste keuze van de gemeente, want het plan van ABC, en de achterliggende filosofie voor de stedenbouw en architectuur, was opmerkelijk. ABC was niet uit op een standaardinvulling van de opdracht, het ontwerp moest significant afwijken van de gebruikelijke 'bulkbouw'. De dorpsuitbreiding moest zich fundamenteel onderscheiden van de veelvoorkomende 'herhalingsoefening met uitwisselbare architectuur'. De geest van de plek *(genius loci)* en de cultuur van de dorpen in Oost-Nederland zouden bepalend zijn voor de bebouwing en de inrichting van de woonomgeving. Om dit te bereiken werd er in de ontwikkelingsopgave een grote plaats ingeruimd voor landelijke omgevingsfactoren, de regionale entourage, de landschappelijke kwaliteit en het historisch (dorps)besef. Het doel was om een schilderachtig dorp te maken aan de hand van een 'kleurenpallet van woningen' passend bij het landelijke karakter van het oosten van het land.
Voor de realisering van het plan had ABC tegelijkertijd veel verschillende ontwerpers uitgenodigd. Niet alleen om een integrale aanpak mogelijk te maken, maar ook om de gewenste variëteit te creëren en een uitwerking te stimuleren van het gezamenlijk uitgangspunt om schilderachtig te bouwen. Het projectteam bestond uit architecten van de bureaus: Fans Sturkenboom, Bureau van der Laan, Marx & Steketee architecten, Architectenbureau Rob Klein Goldewijk en DOG architecten. Verder de stedenbouwkundige Ad Habets en de landschapsarchitecte Sandra Schuit. Kunstenaar Wim Korvinus vervulde de rol van stimulator. Enkele experts werden uitgenodigd om van meet af aan mee te denken.
Het ontwerpproces was verre van traditioneel. In talloze ontwerpsessies waren de ontwerpers gezamenlijk in de weer met schaar, karton en klei. Zo ontstond al pratend en vormend een maquette die steeds veranderde en uiteindelijk tot het plan groeide.
Deze gehanteerde ontwerpmethode zorgde dat er tot in een laat stadium een wisselwerking tussen de architectuur en de stedenbouw mogelijk bleef. De stedenbouwkundige opzet was dus niet allesbepalend. De architectonische voorstellen konden de stedenbouw op hun beurt weer bijsturen. 'Op het oog ontwerpen', noemde de opdrachtgever deze methode, waarmee hij het zichzelf niet makkelijk maakte. Want door deze manier van ontwerpen konden stedenbouwkundige aanpassingen nog tot in een zeer laat stadium voorkomen.
Het ABC van een dorp laat een gegroeid dorpslandschap zien. Meest westelijk ligt woonbuurt de Veldjes, met veel groen en een mix van woningtypen waarin het individuele woonhuis overheerst. De woningen, die samen een bouwblokje vormen, hebben via achterstraatjes toegang tot een parkeerplaats op eigen terrein. Oostelijk van de Veldjes is de Twellose beek opgenomen in een klein park, voorzien van vijvers voor retentie van hemelwater. De gebouwen langs de beek zijn groter maar de massa is geleed, zodat het verband met de nabijgelegen individuele woonhuizen niet verloren gaat.
Bij het Stationskwartier, oostelijk van de beek, zijn de meeste huizen en hun schuren rond kleine hoven gegroepeerd. Het onderste deel van dit kwartier sluit aan bij de bestaande winkelstraat. Hier bevinden zich een supermarkt en winkels, met daarboven appartementen, een gezinsvervangend tehuis en een bovengrondse parkeergarage.
De nieuwbouw in het oostelijke deel van het plangebied, waar vroeger de vleesverwerkende industrie was gehuisvest, is nog niet gerealiseerd.
De openbare ruimte en de geplande groenvoorzieningen zijn van groot belang voor het eigentijdse tuindorp. Het hele plan wordt bestraat met klinkers die zorgen voor de visuele en functionele samenhang, het groen wordt gebruikt voor de afwisseling. Parkeren gebeurt op het eigen erf, waardoor

de straten smal kunnen blijven. Snelrijdend autoverkeer wordt zo tegengegaan. De tuinen en de openbare ruimte gaan geleidelijk in elkaar over en de erfscheidingen worden gevormd door een haag, schuur of tuinmuur. In het ontwerp voor de Veldjes zijn enkele boomgroepen van de voormalige gemeentekwekerij meegenomen in het stedenbouwkundig plan.
De architectuur van de woningen laat de architectuur van een dorp zien. In een vernieuwde traditionalistische vormentaal wordt verwezen naar dorpse elementen. Alle gebouwen zijn eenvoudige gekapte basisvolumes waaraan elementen als een dwarsbeuk, dakkapel, erker of een uitbouw zijn toegevoegd. De kap krijgt in de uitwerking veel aandacht. Door verschillende architecten te laten ontwerpen, is er een zeer divers en afwisselend beeld ontstaan.
Door een veelvoud aan woningtypen zoals vrijstaande huizen, twee of meer woningen onder één kap en een appartementengebouw te maken en de koopwoningen voor een brede doelgroep aan te bieden, onafhankelijk van leeftijd en inkomen, is het project een spiegel van de moderne dorpse samenleving met mogelijkheden zowel voor de oorspronkelijke bewoners als de mensen die van buiten Twello komen.

Vogelvluchtimpressie van de dorpsuitbreiding in Twello

Woonhuizen rondom groenzone in de Veldjes

1

1 Woningbouw van Marx & Steketee langs de Twellose beek
2 Woningbouw van Frans Sturkenboom aan de Voermanstraat
3 Achterkant woningen aan de Voermanstraat
4 Woonhuizen rondom groenzone in de Veldjes

2

3

4

Stedenbouwkundig plan van Habets Stedenbouw

Stratenplan en groenzones en -stroken in het plangebied

Twellose beek met rechts het bouwrijp gemaakte terrein Stationskwartier

Vogelvlucht met daarin de toekomstige woningbouw in het Stationskwartier, op het voormalige Dumeco-terrein

Waterschap Regge en Dinkel ***De Doorbraak bij Almelo***

Ruimtelijk ontwerp Taken Landschapsplanning, Arcadis Regio, Tauw *Architectuur* Zwarts & Jansma architecten, Te Kiefte Architecten, Building Design Architectuur *Planvorming en realisatie* 1990–2014

Juryoordeel

Almelo staat bekend als 'het putje van Twente'. Bij extreme neerslag komen de stad en omstreken als eerste blank te staan. Deze waterproblematiek vormde de directe aanleiding voor de aanleg van een extra waterafvoer naar de rivier de Regge in de vorm van een nieuw aan te leggen 13 kilometer lange beek ten zuiden van Almelo. Tegelijkertijd konden zo ook enkele andere doelstellingen worden gerealiseerd: het aanleggen van een ecologische verbindingszone tussen de Sallandse Heuvelrug en Noordoost-Twente, het landelijk en het stedelijk water konden beter worden gescheiden en de nieuwe beekzone kon als rural belt *fungeren onder het geplande RBT-bedrijventerrein ten zuiden van Almelo.*
Bij een dergelijke ingreep zijn doorgaans bijzonder veel partijen betrokken. In het geval van De Doorbraak, zoals het project werd genoemd, waren dit alleen al vijftien verschillende overheden en overheidsdiensten. Daarnaast waren er nog de aldaar gevestigde boerenbedrijven, lokale ondernemingen, landeigenaren en omwonenden, waarmee veel zogeheten huiskamergesprekken werden gevoerd. Volgens de beproefde methode van het 'polderen' werd in een voorbereidingsperiode van maar liefst veertien jaar de basis gelegd voor de ingreep.
Het streven naar harmonie, zowel wat betreft het proces — millimeterwerk genoemd — als de vormgeving, en een pragmatische aanpak stonden van meet af aan voorop. De nieuwe beek met een maximale breedte van 75 meter slingert quasi-natuurlijk door het landschap en moet daarbij vijftien barrières overbruggen: wegen, een spoorbaan en een kanaal. Er is dus sprake van zowel landinrichting, het scheppen van 'nieuwe natuur' als het realiseren van civiele werken.
Het waterschap Regge en Dinkel is samen met de provincie Overijssel de initiatiefnemer van deze megaoperatie, waarvoor de jury veel respect had. Het is bijzonder positief dat het waterschap zich goed bewust is van zijn nieuwe taken en zijn veranderende rol bij het waterbeheer, die meer en meer als een ruimtelijke-ordeningsopgave wordt gezien. Maar ondanks de grote waardering voor de aan de dag gelegde zorgvuldigheid en de getoonde deskundigheid, werd het project wel erg 'aangepast' gevonden. Deze constatering leidde tot een discussie binnen de jury of dit ontbreken van een geprofileerde, expliciete ontwerpvisie — het zich in zekere zin wegcijferen — juist moest worden gewaardeerd, of dat dit toch als een gemis moet worden gezien. De slotconclusie was dat wat meer extraversie het project meer body zou hebben gegeven.

De aanleg van een compleet nieuwe beek in Twente tussen de wateren Loolee en Exose Aa was nodig om het zogeheten landelijke water uit het oostelijke gebied van de Loolee beter naar de rivier de Regge af te voeren. De bestaande waterhuishouding voldeed niet, dat maakte de wateroverlast in november 1998 wel duidelijk. Grote stukken landbouwgrond hadden blank gestaan, woningen kregen water over de vloer, boerderijen liepen gevaar en wegen waren tijdelijk onbegaanbaar. Er was alleen materiële schade, maar die liep in de miljoenen.
Met De Doorbraak wil het waterschap Regge en Dinkel de waterhuishouding in het stroomgebied van de rivier de Regge duurzaam verbeteren en beheren. Het 'gebiedseigen' water moet beter worden benut en waterproblemen dienen niet meer afgewenteld te worden op andere (deel)gebieden. In tijden van extreme regenval is er nu een extra afvoermogelijkheid gecreëerd, waardoor de periodieke wateroverlast in het gebied wordt bestreden en Almelo droog blijft. Waar vroeger het overtollige water via het Lateraalkanaal en het Banisgemaal in Almelo werd afgevoerd, kan het water nu beter worden verwerkt en indien nodig gefaseerd worden afgevoerd. Er worden verschillende retentie(opvang)gebieden gecreëerd om in het geval van overvloedige neerslag het water op te bergen, dat in tijden van droogte weer benut kan worden om het land te bevloeien.
De ingreep diende echter meer doelen dan het verbeteren van de waterhuishouding. Zo maakt de aanleg van de beek het ook mogelijk om het watersysteem in de regio te verbeteren. Het kwalitatief goede landelijke water kan worden gescheiden van het stedelijke water, dat via het Lateraalkanaal naar de Vecht afgevoerd kan worden om uiteindelijk in het IJsselmeer terecht te komen. Het schone landelijke water uit de stroomgebieden van de Loolee en Azelerbeek krijgt een afvoerweg naar de Regge. Dit landelijke water maakt het herstel en behoud van natuur en landschap mogelijk en voorziet de landbouw van schoon water. Met deze herordening van het waterbeheer wordt de oorspronkelijke situatie in zekere zin hersteld.
Daarnaast werd met de aanleg van de nieuwe beek nóg een langgekoesterde wens in uitvoering gebracht: de aanleg van een robuuste ecologische verbindingszone. Het typische Twentse coulisselandschap heeft veel waardevolle, maar kleine natuurgebieden. Door hydrologische problemen zoals verdroging kan de aanwezige natuurlijke populatie in het sterk gecompartimenteerde gebied moeilijk in stand worden gehouden. Al jaren werkte de provincie Overijssel samen met partners om ecologische verbindingszones tussen de natuurgebieden te ontwikkelen. Maar in de loop der jaren was duidelijk geworden dat door de oprukkende verstedelijking in de Twentse stedenband een veel omvangrijkere verbinding nodig was om de waardevolle natuurgebieden echt te laten floreren. Het project De Doorbraak maakte de ecologische verbindingszone tussen de Sallandse Heuvelrug en Noordoost-Twente mogelijk en leverde daarmee een substantiële bijdrage aan de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur. Met de herstructurering van het gebied hoopt men de terugkeer te bevorderen van onder meer de das, de rietgors en de kamsalamander.
De Doorbraak is een natuurstrook van 13 kilometer lang met in het midden een waterloop en aan weerszijden natuurlijke oevers. Tijdens de normale waterafvoersituatie is de beek circa 15 à 20 meter breed, bij zeer veel neerslag kan de beek uit de beekbedding lopen en een breedte tot maximaal 75 meter krijgen. Het komt gemiddeld één keer per jaar voor dat de natuurzone volledig onder water staat. De totale uitvoeringstijd van de werkzaamheden worden geschat op tien jaar. In 2014 moet de beek met zijn nieuwe, natuurlijke oevers gereed zijn. De uitvoering is ingedeeld in vier fasen, achtereenvolgens: de Mokkelengoor, de Bornerbroek, het Tusveld en het Fleer.
Het beektracé kruist op totaal vijftien plaatsen provinciale en gemeentelijke wegen, waarvoor bruggen worden aangelegd op basis van één ontwerp. Uiteraard is er wel variatie in het soort brug. Ofwel het is een gewone perceelsbrug, ofwel — in het geval van een provinciale weg — een brede brug met vrijliggende fietspaden en natuurstroken.
Veel factoren zijn van invloed geweest op de uiteindelijke ligging en uitvoering van De Doorbraak. Zo krijgt een toekomstig te ontwikkelen regionaal bedrijventerrein ten zuiden van Almelo met De Doorbraak een afgrenzende, natuurlijke buffer. Ter hoogte van dit bedrijventerrein wordt het tracé van De Doorbraak dan ook niet 75 maar 150 meter breed. Een ander aspect dat grote invloed had op de uitvoering was de kruising met rijksweg A35. Hier moesten twee buizen met een doorsnede van 3,5 meter onder de weg worden gelegd, net als bij de kruising met het Twentekanaal. Maar men stuitte op zwerfkeien, resten van een gletsjertong uit de IJstijd, die eerst moesten worden verwijderd. Uit onderzoek bleek dat de kans groot was dat bij de kruising met de rijksweg ook zwerfkeien te vinden zijn. Er is toen besloten om een andere aanpak te kiezen: er komt nu een ruime verbinding onder de rijksweg met veel mogelijkheden voor de doorgang van zowel het water als dieren.
Voor alle onderdelen werd er van begin af aan gesproken met veel vertegenwoordigers van partners in het project,

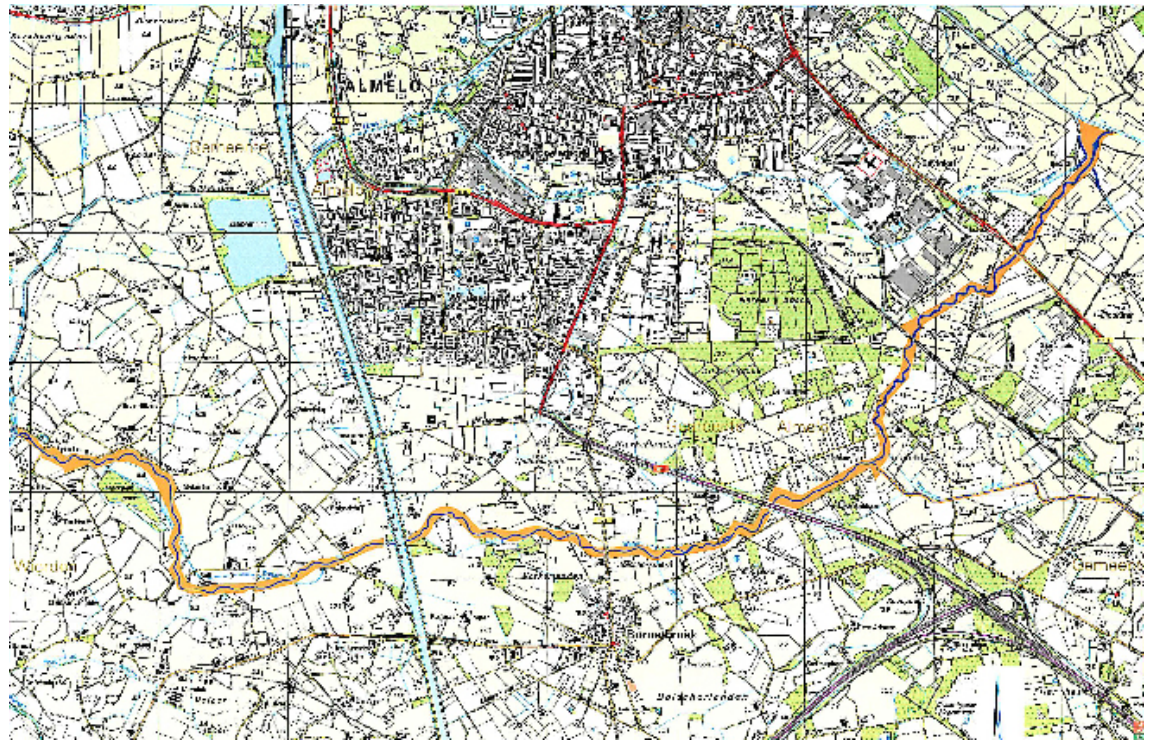

de omwonenden en andere belanghebbenden. En waar nodig werden speciale samenwerkingsverbanden aangegaan met andere organisaties. Het project heeft een aanzienlijke looptijd en is onderverdeeld in veel deelprojecten van verschillende grootte. Sleutel tot het succes is volgens de opdrachtgever het zoeken naar samenwerking. Om een breed draagvlak en financiële middelen te genereren die woorden omzetten in daden. Ook was de samenwerking met de 'buren' belangrijk. Telkens is er zo veel mogelijk aansluiting en afstemming gezocht met andere initiatieven en ontwikkelingen. Nu al blijkt dat de scepsis bij de start van het project plaats heeft gemaakt voor veel nieuwe initiatieven die meeliften met de realisatie van De Doorbraak.

Plankaart van projectgebied, met intekening van de 13 km lange Doorbraak

1 Overstroming bij Almelo, 1998
2, 5 Werkzaamheden aan Ecopassage onder de rijksweg A35
3-4 Aanleg tunnel onder het Twentekanaal

1

2

3

4

5

1

2

3

1 De beek en de brede beekbedding
2 Bruggen over De Doorbraak
3 Op de brede beekbedding kunnen flora en fauna een nieuw leven beginnen

Juryoordeel

De gemeente Amsterdam neemt de laatste jaren op het terrein van de gebiedsontwikkeling in Nederland een vooraanstaande positie in. Dit heeft ook geleid tot meerdere nominaties voor de Gouden Piramide in eerdere ronden. De continuïteit in de persoon van Duco Stadig, wethouder van 1994 tot 2006, heeft hier zeker toe bijgedragen. Als (bestuurlijk) verantwoordelijke voor het ingezonden project Oostelijke Handelskade heeft hij wat de uitvoering betreft in belangrijke mate kunnen steunen op de hechte organisatie van het ProjectManagement Bureau (PMB) en het Ontwikkelingsbedrijf (OGA) van Amsterdam.
De transformatie van het voormalige havengebied aan de Oostelijke Handelskade tot een stoer ogende opeenvolging van solide gebouwen met meerdere bestemmingen is voor Nederland van uitzonderlijk formaat. Het gebied kent een zeer hoge dichtheid. Amsterdam kan al jaren profiteren van een booming *vastgoedmarkt, maar om voor dit onvervalst stedelijke concept te kiezen en appartementencomplexen te realiseren 'hoog boven in de markt', daar is toch op zijn minst standvastigheid voor vereist.*
De 'ruwe' vormgeving is verlevendigd door veel aandacht te besteden aan de invulling van de zogeheten plint van de gebouwen. De jury had bewondering voor het stevige, in zekere zin 'on-Nederlandse' resultaat. Wat minder enthousiast was men over de verzorging en inrichting van de openbare ruimte. Vooral aan de kant van de weg zitten daar toch redelijk veel 'dode plekken'.

Gemeente Amsterdam/Duco Stadig ***Oostelijke Handelskade in Amsterdam***

Ruimtelijk ontwerp Hans van der Made, Simon van Wijnen/dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam, Tjeerd Dijkstra, Kees Rijnboutt, Michael van Gesel (supervisoren) *Architectuur* o.a. Hans van Heeswijk, Kees Christiaanse, Köther en Salman, Christian Rapp (coördinerende architecten) *Planvorming en realisatie* 1994–2008

De IJoevers van Amsterdam ondergaan een gedaanteverandering. Waar voorheen de bedrijvigheid van de havens domineerde, ontstaat een mondain waterfront met kantoor- en bedrijfsruimten, woningbouw, congresfaciliteiten, publieke gebouwen en gerenoveerde pakhuizen. Nadat in de jaren zeventig de havens werden verplaatst naar het Westelijk Havengebied ontstonden er voor Amsterdam nieuwe mogelijkheden om de binnenstad uit te breiden en de relatie met het IJ te versterken. Vanaf 1980 begon de gemeente met de transformatie van de oude haventerreinen in een hoogstedelijk woon- en werkgebied. De ontwikkelingen langs de Zuidelijke IJoever liepen daarbij voorop.
Als eerste veranderde in de jaren negentig het Oostelijk Havengebied met het KNSM- en Java-eiland en Borneo-Sporenburg. Verdere ontwikkelingen volgden in rap tempo. Zoals de Oostelijke Handelskade en — meer westelijk — het Oosterdokseiland, vervolgens het Westerdokseiland en recentelijk het gebied rond de Minervahavens.
Amsterdam heeft lang geworsteld met de vraag hoe zo'n omvangrijke transformatie het beste kan worden aangepakt. Het debacle van Amsterdam Waterfront (1992) — waarbij de Zuidelijke IJoever integraal in één ambitieus plan zou worden aangepakt — maakte duidelijk dat visie, enthousiasme en veel inzet van zowel overheid als marktpartijen nog geen garantie bieden voor succes.
Men besloot de zogenoemde IJ-as te compartimenteren. Met de bestuurlijke vaststelling van de nota *Ankers in het IJ* (1995) ging de Zuidelijke IJoever wel een succesvolle planfase in. De nota bood een ontwikkelingsstrategie voor het gebied door uit te gaan van een geleidelijke en gebiedsgewijze ontwikkeling van de oever. Zo konden verschillende deelgebieden, die samen een archipel van (schier)-eilanden vormen, gefaseerd worden uitgewerkt en gerealiseerd. Door de situering van specifiek gekozen en geplaatste publieke voorzieningen (de zogenaamde Ankers) werd een stevige band met de binnenstad gecreëerd.
Cruciaal was tevens de organisatie van het opdrachtgeverschap van de Zuidelijke IJoever. De nota bracht de verantwoordelijkheden en taken van de organisatie in drie partijen onder. Voor de Oostelijke Handelskade (als onderdeel van de Zuidelijke IJoever) was van 1994–2006 namens het college van B en W wethouder Duco Stadig de bestuurlijke opdrachtgever. Hij was de eerstverantwoordelijke voor het project, het proces en het resultaat. De ambtelijk opdrachtgever, directeur van het toenmalige Gemeentelijk Grondbedrijf (OGA), was en is verantwoordelijk voor de strategie en hoofdlijnen van het beleid, de selectie van marktpartijen en voor de draagvlakverbreding naar andere directies binnen de gemeente.
Het ProjectManagement Bureau (PMB) van de gemeente Amsterdam levert ten slotte de projectmanager voor de Zuidelijke IJoever, die als gedelegeerd ambtelijk opdrachtgever de dagelijkse leiding heeft.

Het kiezen van de ontwerpers en het bewaken van de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit gebeurde door een aangesteld supervisieteam. Zij brachten ook advies uit aan de welstandscommissie. De stedenbouwkundige Hans van der Made, werkzaam bij de dienst Ruimtelijke Ordening (dRO) Amsterdam, maakte in opdracht van het PMB het Stedenbouwkundig Programma van Eisen en het Masterplan Kop Oostelijke Handelskade. Het resultaat was een bebouwingsconcept dat qua karakter aansloot bij de (voormalige) havenarchitectuur. De feitelijke kop van de Oostelijke Handelskade, waar het Muziekgebouw aan 't IJ zou verrijzen, werd gezien als de locomotief die een lange trein van gebouwen zou 'voorttrekken'.
Het concept creëerde genoeg flexibiliteit om zeer uiteenlopende functies in te passen. De daaropvolgende stedenbouwkundige deelplannen zijn in opdracht van de ontwikkelde marktpartijen door meerdere architectenbureaus opgesteld. De keuze voor de architecten van de verschillende gebouwen is deels tot stand gekomen door een Europese selectieprocedure en deels in overleg met de geselecteerde marktpartijen (private opdrachtgevers).
De Oostelijke Handelskade is een van de eerste gerealiseerde deelgebieden van de archipel en vormt de schakel tussen het Oostelijk Havengebied als woongebied en de binnenstad van Amsterdam.
Er is sprake van een zeer hoge dichtheid en een uitgesproken menging van stedelijke voorzieningen: 99.500 m² kantoor- en bedrijfsruimten, woningbouw (met ruim 1.100 stedelijke appartementen in koop- en huursector), 26.000 m² congresfaciliteiten en 46.000 m² publieke gebouwen (inclusief retail en horeca).
Bestaande functies zoals de Passenger Terminal Amsterdam zijn vernieuwd en enkele bestaande pakhuizen, voorzien van nieuwe functies, zijn in het stedenbouwkundig kader opgenomen. Een nieuw aan te leggen weg- en tramverbinding naar IJburg werd ingepast in het stedenbouwkundig concept van de Oostelijke Handelskade. De inmiddels bijna voltooide transformatie beantwoordt volledig aan de in 1996 opgestelde opdrachtformulering en het programma van eisen.
De strategienota *Ankers in het IJ* blijkt voor de ontwikkeling en transformatie van de Zuidelijke IJoever een succesformule en gaf de opdrachtgever(s) van de Oostelijke Handelskade een goed handvat om grip te krijgen op het ontwikkelingsproces.
Maar het verloop van het ontwerp- en inrichtingsproces ging desondanks gepaard met pieken en dalen. De uitvoering gaf nog een voortdurende strijd te zien om de uitgangspunten en het kostte de nodige moeite om het ambitieniveau overeind te houden.

Oostelijke Handelskade naar het oosten gezien,
met op de kop het Muziekgebouw

1

2

1 Het Muziekgebouw aan 't IJ van 3xN
2 Tussenstraatje ter hoogte van Pakhuis Amsterdam (rechts), met zicht op Huys Azië
3 Het gerestaureerde en verbouwde Pakhuis Amsterdam
4 Het gerestaureerde en verbouwde Pakhuis De Zwijger met de Jan Schaefferbrug

3

4

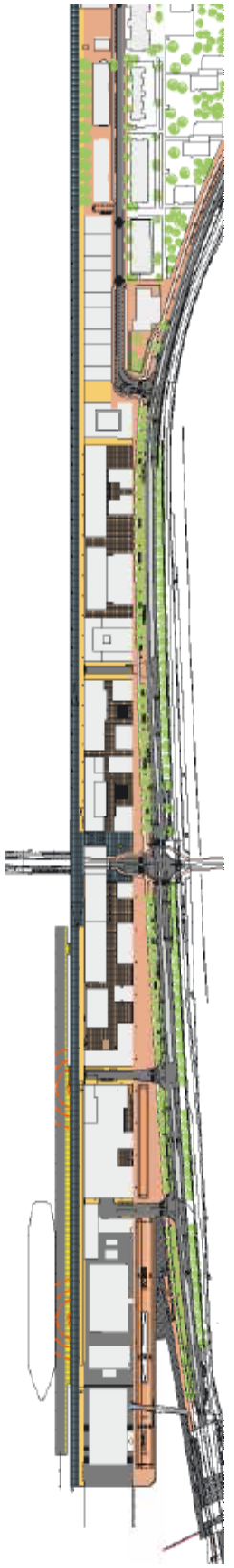

Juryoordeel

De inzending 'Westwal keert weer' van de gemeente Den Bosch deed een van de juryleden verzuchten: 'Eindelijk een Belvedere-project dat ook werkelijk voortvarend en daadkrachtig wordt uitgevoerd.'
De integrale aanpak van de oude vestingwerken aan de rand van de historische binnenstad van Den Bosch over een lengte van 1,5 kilometer kent een zeer gedifferentieerd programma. Het omvat onder andere de restauratie van muurdelen, de aanleg van een steiger, een stadsbalkon en een traverse, een lineair park, voorzieningen voor rioolwaterberging en het creëren van een ecologische verbindingszone. De realisatie is nog niet voltooid, maar tot nu toe zijn enkele onderdelen door de gemeente al op voorbeeldige wijze aangepakt. Dit geldt ook voor de benodigde financiering, die uiteindelijk voor tweederde gevonden werd bij andere overheden en externe fondsen. De restauratie en vernieuwing van het binnenstedelijk gebied is ook bedoeld om een positieve uitstraling te genereren voor de omringende wijken, waardoor de impact van het project verbreed wordt.
Het project zelf is vanuit een overkoepelende gedachte opgezet en vervolgens nauwkeurig en gedetailleerd uitgewerkt. Wat zelden zo goed gebeurt. Maar de relatieve eenvoud van de opgave — zo heeft de gemeente alles in eigendom — maakte dat het project nét buiten de nominaties viel.

Gemeente Den Bosch ***'Westwal keert weer' in Den Bosch***

Ruimtelijk ontwerp Bureau OSLO *Architectuur* Van Roosmalen Van Gessel Architecten e.p.
Planvorming en realisatie 1999–2010

's-Hertogenbosch werd in de twaalfde eeuw gesticht en vormde toentertijd een belangrijke vesting op de grens van Noord- en Zuid-Nederland. De stad voerde zowel strijd tegen de toenmalige vijanden als tegen het wassende water. Tegelijk voor beide doelen werden vestingwerken opgericht die in de loop der tijd steeds werden verbeterd. Dit verdedigingswerk bestaat nog steeds en vormt met zijn 6,5 km omtrek nog altijd de grens van het historische centrum. Door het wegvallen van de militaire verdedigingsfunctie werd het onderhoud minder. Eind twintigste eeuw verkeerden de werken in zeer slechte staat. De overstromingen van 1995 maakten duidelijk dat het grondige herstel en onderhoud van grote delen van deze oude vestingwerken een urgente zaak was.
De gemeente 's-Hertogenbosch liet het ontwikkelingsplan Versterkt Den Bosch (1998) opstellen. Een ambitieus plan, maar te omvangrijk om in één keer uit te voeren. Er werd daarom een masterplan ontwikkeld dat onderverdeeld in meerdere deelprojecten gefaseerd kon worden uitgevoerd. De belangrijkste doelstelling van het masterplan was om vanuit een integrale benadering de vorm en betekenis van de vestingwerken te versterken, zodat een bijdrage werd geleverd aan de verbetering van de stad als geheel. Het historisch erfgoed diende te worden hersteld en behouden en het besef moest worden gestimuleerd dat het complex van grote cultureel-historische waarde is.
De gemeente liet het hier niet bij. De kwaliteit van de publieke ruimte moest tegelijkertijd worden verbeterd en de natuur- en ecologische waarden versterkt. Bovendien moesten de deelprojecten voortkomend uit het masterplan aansluiten op andere stedelijke ontwikkelingen en ruimte scheppen voor vernieuwende architectuur. Zo wilde men op de genoemde terreinen werken aan de duurzame verbetering van wezenlijke aspecten van de stad. De historie werd in deze brede benadering niet als barrière gezien, maar als een inspiratiebron voor innovatieve oplossingen.
De vestingwerken moesten een eigentijds karakter krijgen en een aanvulling zijn op de toeristische infrastructuur. Het veelomvattende plan was en is bijzonder en kreeg een nationale voorbeeldstatus in het kader van de regeling 'InnovatieProgramma Stedelijke Vernieuwing' en van de Belvedereregeling.
'Westwal keert weer' uit 2005 is het tweede deelontwikkelingsplan uit het masterplan. Na aanname van de Vestingwet in 1874 waren in dit deel van de vesting veel muren, rondelen en bastions gesloopt en waren landschappelijke aanpassingen doorgevoerd. Na het herstel en de restauratie van het Stadsdommelgebied aan de westelijke binnenstadsrand zal het weer een toegankelijk en aantrekkelijk onderdeel van het historische vestingwerk worden. Het projectgebied van 'Westwal keert weer' beslaat circa 1,5 km en is op zichzelf weer opgesplitst in verschillende deelprojecten. Naast het behoud en herstel van vervallen vestingmuren is er ook gewerkt aan het creëren van hedendaagse stedelijke en recreatieve functies. Zo is er op de resten van het Bastion Maria een stadspark gerealiseerd waar in het hart van het bastion een bergbezinkbassin is opgenomen. Dit voorkomt dat vervuild regenwater na hevige stortbuien de Stadsdommel instroomt. Op het oude bolwerk St. Jan wordt de oorspronkelijke stadsentree, de Sint Janspoort, weer zichtbaar gemaakt. Hier wordt een museale kelder ingericht als informatiecentrum.
Verder worden wandelpaden en een lineair park op en over de vestingmuur aangelegd, nieuwe aanlegplaatsen gecreëerd voor rondvaartboten en is de openbare ruimte in overeenstemming met de bijzondere kwaliteit van dit gebied ontworpen. Parkeren kan pas op termijn uit het gebied verdwijnen. Tot die tijd worden parkeerzones ingepast in de openbare structuur en aantrekkelijk vormgegeven.
Op een passende plaats in de Stadsdommel wordt naar aanleiding van de wensen van het waterschap een waterpeilscheidende voorziening aangebracht die het mogelijk maakt de waterafvoercapaciteit van de Aa en de Dommel separaat te reguleren.
De ontwerpgroep van het deelplan bestaat uit archeologen, bouwhistorici, (landschaps)architecten, ecologen, stedenbouwkundigen en civieltechnici. Nauwe samenwerking met verschillende belanghebbenden in het plangebied zoals waterschappen, omwonenden, toeristen, winkeliers, sportverenigingen, heemkundekringen en natuurliefhebbers is nadrukkelijk gezocht. Door alle partijen in een vroeg stadium bij de planvorming te betrekken, is het bereikte resultaat geoptimaliseerd en is de betrokkenheid bij het plan onveranderd groot. De welstandscommissie werd in een vroeg stadium bij de planvorming betrokken. De commissie speelde de rol van 'uitdager' in het ontwerpproces, functioneerde als kritische commentator van de plannen.
Het project manifesteert zich als een continuproces, wat aanvankelijk als een nadeel wed gezien. Door goede communicatie met omwonenden, belanghebbenden en betrokken overheden bleek echter een gezonde nieuwsgierigheid naar de voortgang te ontstaan. Het masterplan en de uitvoering van de deelprojecten hebben een positief effect gehad op de historische bewustwording in de stad. De vestingwerken zijn nu jaarlijks het decor van grote publieksevenementen zoals de Vestingloop en Expeditie Moerasdraak. De naastgelegen, in verval geraakte stadswijken kunnen profiteren van de uitstraling van het succesvolle project, zodat in de slipstream van het Westwalproject de kwaliteit van de woonbuurten zal worden verbeterd en het eigen karakter versterkt.

Stadsdommel langs de Westwal

Willemsbrugtraverse

Inrichtingsplan Westwal met verschillende profieldoorsneden voor de Stadsdommel

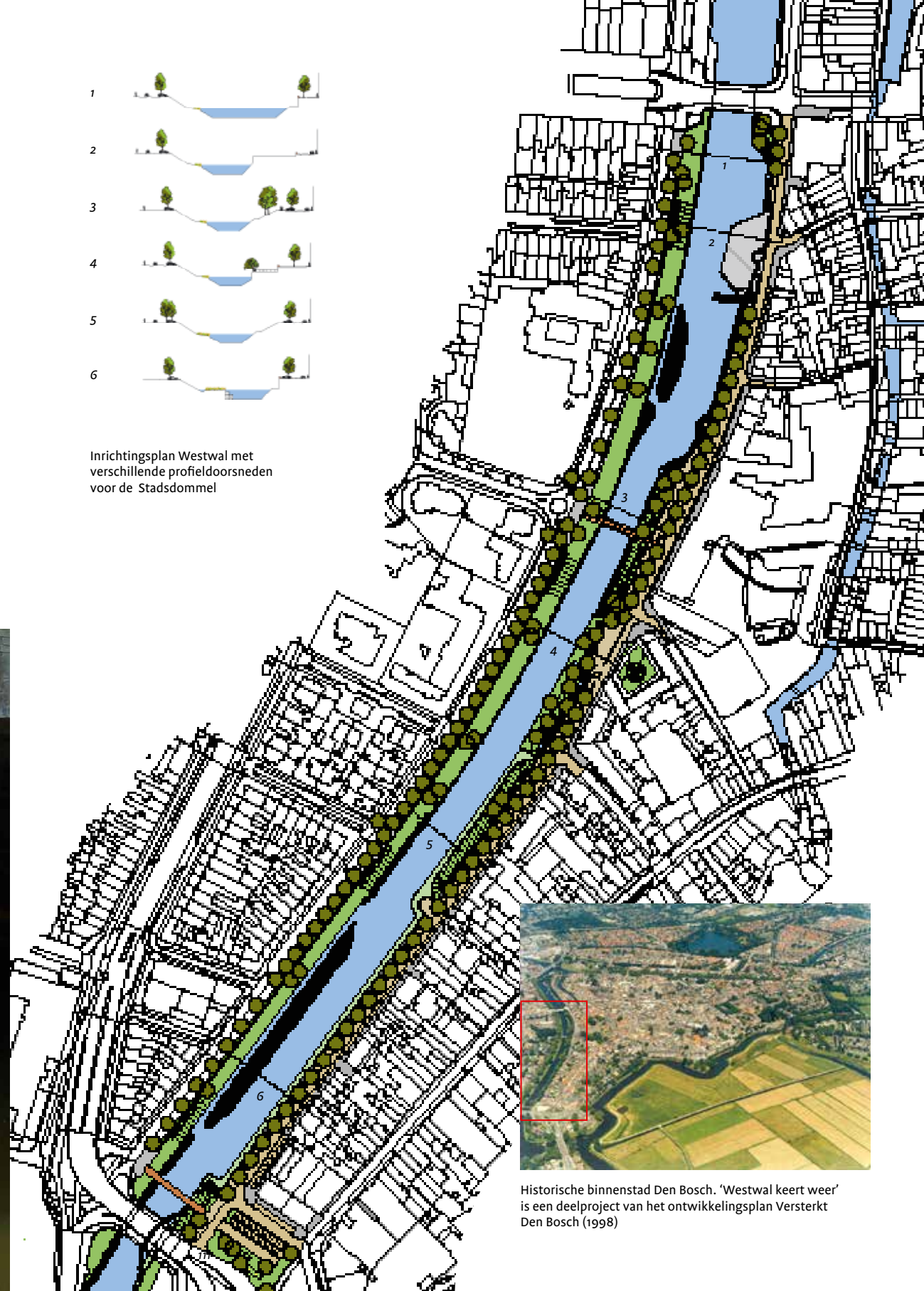

Historische binnenstad Den Bosch. 'Westwal keert weer' is een deelproject van het ontwikkelingsplan Versterkt Den Bosch (1998)

1

2

3

4

1 Waterpoort de Grote Hekel, het punt waar de Dommel overgaat in de Binnendieze
2 Westwal met opgedrukt metselwerk, voor en na de restauratie
3 Stadsdommel langs de Westwal, voor en na de restauratie
4 Innovatieve renovatiemethode ontwikkeld door prof. D. van Gemert (Universiteit van Leuven) en de Grontmij

Juryoordeel

Tot voor enkele jaren bood het Afrikaanderplein in Rotterdam een mistroostige aanblik. Vervuiling, vandalisme en sociale onveiligheid kenmerkten het plein in de typisch negentiende-eeuwse volksbuurt. De deelgemeente Feijenoord kreeg in 1999 financieel de kans om hierin verbetering te brengen. Er werd niet direct begonnen met de herinrichting 'van bovenaf', maar de omwonenden werden nauw betrokken bij de toekomstplannen. Na een selectieprocedure namen de gekozen ontwerpers het initiatief om eveneens niet direct aan de slag te gaan maar eerst een masterplan te maken, zodat de geringe financiële middelen op basis van bewuste keuzes ingezet konden worden.
Het resultaat werd een fraai multifunctioneel park voor de multiculturele bewoners. Visueel werd de ruimte opengemaakt met centraal een weide voor algemeen gebruik, 's avonds wordt het omringende hek, dat het echte parkkarakter versterkt, door aangestelde parkwachters dichtgezet. Rond de centrale open ruimte zijn plekken voor een speeltuin, verharde sportvelden, een terras en een botanische tuin gereserveerd. Een moskee grenst aan het park.
In het verleden leidde ontwerpen met inspraak vaak tot een diffuus resultaat. Dat is hier zeker niet het geval. De jury vond het resultaat verzorgd, helder en zelfbewust. Maar de op de keper beschouwd beperkte omvang en complexiteit van het project waren er debet aan dat de inzending niet tot 'de laatste vijf' wist door te dringen.

Deelgemeente Feijenoord ***Afrikaanderpark in Rotterdam***

Ruimtelijk ontwerp H. Oerlemans, C. ter Hedde /OKRA Landschapsarchitecten O.O.G. en O. Tjia/dS+V
Planvorming en realisatie 1999–2005

De festiviteiten rond de opening van het Afrikaanderpark illustreerden op treffende wijze het welslagen van de herstructurering van het voormalige plein. De buurt vierde de opening met een groot multicultureel festijn, waarbij de eethuizen en restaurants uit de buurt de eettentjes verzorgden.
Het doel van de vernieuwingsoperatie was dat het een veilige en aangename plek moest worden voor iedereen, met respect voor de verschillende achtergronden van de zeer gemêleerde bewoners van de buurt. Het openingsfeest liet in dit opzicht zien dat de herinrichting een succes was.
De vroegere situatie gaf een compleet tegenovergesteld beeld te zien. Het toenmalige Afrikaanderplein was sterk vervallen.
Het plein werd weliswaar vrij intensief gebruikt, maar het was slecht gesteld met de sociale veiligheid. Verschillende afzonderlijke groepen maakten gebruik van het plein, maar men bleef op zijn eigen eilandje en het liefst met de rug naar elkaar toe. De samenhang in het gebruik was ver te zoeken. Vandalisme en vervuiling vierden bovendien hoogtij. Ondanks deze negatieve zaken waren er ook positieve punten. Het plein werd namelijk wél gebruikt voor verschillende activiteiten. De potentie was dus wel degelijk aanwezig om er iets moois van te maken, met een eigen sfeer en uitstraling. Maar er was geen geld. In 1999 veranderde dit. De centrale stad voorzag de deelgemeente Feijenoord van een budget voor een gedeeltelijke herinrichting. De verkregen financiële middelen werden niet haastig geïnvesteerd. Men ging zorgvuldig te werk. Eerst werd uitgebreid geïnventariseerd wat er mis was en wat er moest veranderen.
Pas na het voeren van gesprekken met alle mogelijke gebruikers en omwonenden werd via een selectieprocedure de landschapsarchitect gekozen. OKRA Landschapsarchitecten beantwoordde qua beeld het beste aan de wensen van de deelgemeente en kreeg de opdracht een plan te maken op basis van de samengestelde wensenlijst, aangevuld met de gemeentelijke randvoorwaarden. OKRA stelde echter voor eerst een globaal masterplan te maken, waarin de ideeën voor de toekomst van het park zouden zijn verwoord. Dit masterplan heeft vervolgens als onderlegger voor het programma van eisen voor de herinrichting gefunctioneerd.
Van begin af aan was bekend dat het beschikbare budget onvoldoende was. Op basis van het masterplan konden bewust prioriteiten worden gesteld. Voor zaken waarvoor voorlopig geen geld was, konden nu actief aanvullende middelen worden geworven.
Het leidend uitgangspunt voor de nieuwe inrichting was: ruimte maken voor gebruik. Deelnemers aan het ontwerpproces werkten aan de hand van drie abstracte thema's: toegankelijkheid, openbaarheid en het parkgebruik.
De thema's leidden tot ruimtelijke ingrepen die door OKRA verder werden uitgewerkt. Voor elke ontwerpfase (masterplan, voorlopig ontwerp, definitief ontwerp) is apart opdracht verleend.

De Rotterdamse diensten keken keer op keer gezamenlijk met de wijkgebonden organisaties naar de ontwerpen van OKRA. Dit versterkte de samenwerking binnen de groep en het draagvlak van het ontwerp.
Het resultaat is een park met een duidelijke indeling: een vrij te gebruiken groen middengebied en een verharde rand daaromheen met een 'vastgelegd programma'. Het middengedeelte geeft ruimte voor het vrije parkgebruik: flaneren, zitten, balletje trappen, picknicken, ravotten, eendjes voeren. Rond deze, enigszins verdiepte, groene weide is een verharde omloop met goudoranje zit/keermuren gesitueerd die de overgang vormt naar de verharde rand van het park. Hierin zijn de specifieke onderdelen programmatisch gegroepeerd. Aan één zijde bevindt zich de speelstrook voor diverse leeftijden, met verharde sportvelden, pleinspelen als schaken en jeux de boules en een horecaterras. Twee zijden zijn voor de markt gereserveerd.
De vierde parkzijde wordt afgesloten door een waterpartij. Daar zijn ook de rustige en al bestaande elementen, zoals de vogelopvang, de botanische tuin en de moskee, ondergebracht.
De vormgeving van het park is eenvoudig, maar wel met duidelijk gearticuleerde ruimtelijke middelen. Het middengedeelte van het park wordt omsloten door een parkhek. De ontworpen lamellenstructuur van het hek zorgt voor de nodige transparantie. De speciaal ingestelde parkwachters openen en sluiten de hekken en hun dagelijkse aanwezigheid voorkomt problemen met beheer en veiligheid.
Na de opening in december 2005 leek met de toekenning van de Omgevingsarchitectuurprijs 2006 het succes compleet. Maar vandalisme en vervuiling bleken helaas toch nog niet geheel tot het verleden te behoren. De deelgemeente blijft daarom veel aandacht besteden aan het beheer en het onderhoud. En OKRA blijft betrokken bij het verwerken van de kritiekpunten die door omwonenden werden aangevoerd.

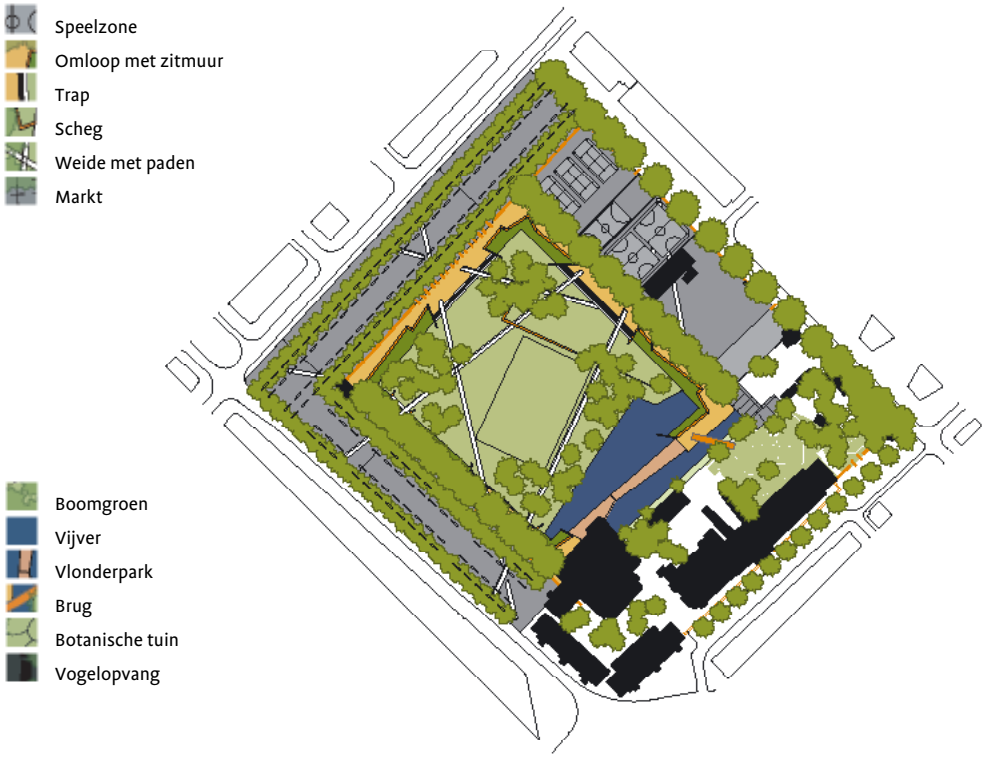

Parkwachters die rond sluitingstijd de parkhekken sluiten

Brede loopbrug over waterzone in rustig deel van het park

Het groene middendeel van het park, met buiten de hekken de Afrikaandermarkt

Scheggen doorbreken het platte grasvlak

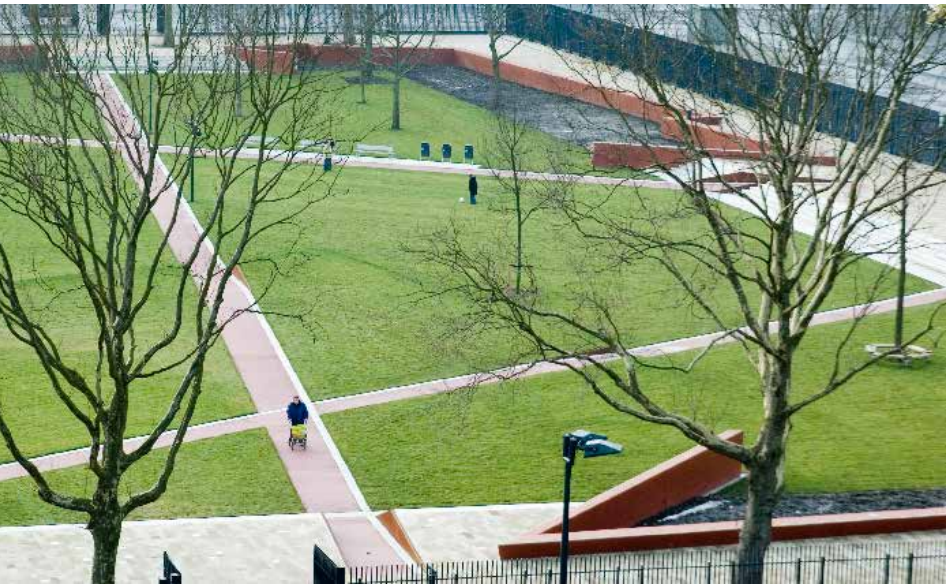

Wandelpaden doorkruizen het groene middengebied

De botanische tuin in het rustige deel van het park

Verharde strook rond het groene middendeel wordt omsloten door hekken

Kinderspeelplaats op verharde deel van het park

De Afrikaandermarkt is de op een na grootste markt van Rotterdam

Juryoordeel

In hartje Den Haag, tussen de Passage en de Grote Markt, is op initiatief van de Geste Groep een sterk verloederd gebied gerevitaliseerd. Een heel secure operatie, maatwerk in optima forma. Historische gevels werden zo veel mogelijk behouden, maar daarachter werden met veel vernuft de noodzakelijke bouwtechnische en organisatorische verbeteringen doorgevoerd. Daarbij werd ook het bekende probleem aangepakt van de vaak zeer langdurige leegstand van woningen boven winkels. Door het creëren van een opgetild verkeersniveau werden deze nieuwe appartementen bereikbaar gemaakt, terwijl de bedrijfsruimten op de begane grond konden blijven bestaan. Het project omvat 40 winkels, 12 horeca-gelegenheden en 50 woningen. Baljurk *vormde de kern van de gebiedstransformatie. Het nieuwe pand heeft een glazen gevel met daarvoor een parmantige goudkleurige voile van geweven staal.*
De jury vond het zeer bemoedigend dat een particulier bedrijf (een ontwikkelende bouwer) zo'n gecompliceerd project aandurfde. Een type binnenstedelijk gebiedsontwikkeling met traditioneel toch zeer veel haken en ogen. Als de rol van welstand in dit geval alleen maar contraproductief zou zijn geweest, hetgeen door de opdrachtgever in zijn inzending wordt gesteld, dan zou dit laakbaar zijn. Op de architectuur van de achterkanten en de 'baljurk' voor een van de voorgevels is wel iets aan te merken, maar dat temperde het enthousiasme van de jury over dit waardevolle particuliere initiatief nauwelijks. Het project behoort zonder meer tot 'de beste 14' van deze prijsronde.

Geste Groep ***Baljurk en omgeving in Den Haag***

Ruimtelijk ontwerp en architectuur Eric Vreedenburgh, Jaap Baselmans, Coen Bouwmeester, Arjan Mulder, Niels Groeneveld/Archipelontwerpers *Planvorming en realisatie* 2000–2006

In het centrum van Den Haag werd het gebied rond de Kettingstraat en het Achterom altijd liever gemeden. Het buurtje verkeerde al geruime tijd in een sterk vervallen staat. De winkeliers woonden al sinds de jaren vijftig niet meer boven hun winkels en het Achterom werd als expeditiestraat gebruikt voor de toelevering van de winkels in de Spuistraat.
De panden waren daardoor vaak voorzien van rolluiken of zelfs helemaal dichtgetimmerd. In de Kettingstraat verdwenen de winkels onder druk van almaar toenemende drugshandel.
Ondanks deze vervallen en verloederde toestand maakt het gebied onveranderd deel uit van de historische binnenstad van Den Haag. Het had zelfs de officiële status van een beschermd stadsgezicht en er stonden meerdere rijksmonumenten.
Het Achterom bestond al in de vroege Middeleeuwen. In 1356 werd al gesproken over 'het Achteromme', het straatje bevond zich net buiten de muur rond het Buitenhof. Het was een van de (laatste echte) steegjes van Den Haag. Ook de oorsprong van de Kettingstraat gaat ver terug. Aan het einde van de negentiende eeuw werd deze steeg echter verbreed ten behoeve van het zich ontwikkelende verkeer. De architectuur in deze omgeving vormt een heterogene verzameling gebouwen uit verschillende perioden. Vooral de art-nouveau-gebouwen uit de vorige eeuw springen in het oog.
Ondanks de monumentale status stak lange tijd niemand maar een vinger uit om de omgeving op te knappen. Toen begin deze eeuw de renovatie en herontwikkeling van de naastgelegen historische winkelpassages de Passage en de Pasadenha-passage werd aangepakt, begon het gebied sterk bij de vernieuwde omgeving af te steken. Op luttele afstand van het Buitenhof vormde het de schaduwzijde van de chique Residentie.
De recente binnenstedelijke ontwikkelingen rond de passages vormde de aanzet tot de revitalisering van het afgeleefde gebied. Bij de transformatie van de Pasadenha-passage tot het luxe winkelcentrum Haagsche Bluf liet de betrokken ontwikkelaar Geste Vastgoed zijn oog vallen op dit achtergelegen gebied rond de Kettingstraat en het Achterom. Dit buurtje zou heel goed een waardige verbinding kunnen vormen tussen de open winkelstraten van de Haagsche Bluf met de overdekte winkelstraten van de Passage. Geste Vastgoed begon met het aankopen van verschillende panden en is vervolgens op eigen initiatief begonnen met een revitalisering van dit gedeelte van het centrum.
Allereerst moest de drugsoverlast worden aangepakt. Daartoe werd de drugsgerelateerde horeca 'uitgeplaatst'. Voor de vele historische winkelpanden in de Kettingstraat en het Achterom werden herstel- en restauratieplannen ontwikkeld. Om het gebied weer aantrekkelijk en levendig te maken, werden boven de winkels nieuwe zelfstandige woonruimten ontworpen die bereikbaar werden door het creëren van een opgetild voetgangersniveau aan de achterzijde.

Er werden verder plannen gemaakt voor de herinrichting van het gebied, het beheer en het verzorgen van nieuwe verlichting.
De transformatie van het blok op de hoek van de Kettingstraat en het Achterom moest als katalysator dienen voor het hele ontwikkelingsproces. De Geste Groep wilde deze functie symboliseren door het afzonderlijke hoekpand een opvallende, feestelijke gevel te geven. De herstel- en restauratieplannen van de historische gevels werden met open armen ontvangen, de spraakmakende architectuur van het 'strategische' hoekpand — de gevel zou uit glas gaan bestaan met daarvoor een gevelhoge goudkleurige, geweven stalen voile gedrapeerd — zorgde echter voor veel commotie en oponthoud.
De omwonenden, de winkeliersvereniging, de raad — op twee eenmansfracties na — en de vakgenoten waren positief, maar welstand en de gemeentelijke monumentencommissie waren tegen en adviseerden dan ook negatief. Het bezwaar van welstand was dat het hier om een vloeiende hoekoplossing ging, terwijl er oorspronkelijk een gebouw met een rechte hoek stond. Binnen een beschermd stadsgezicht was deze verandering ontoelaatbaar, vond de commissie.
Zowel de architect als de ontwikkelaar liet het hier niet bij zitten. De architect betoogde dat de 'stutpoot' van de voile precies zou staan op de hoek van het te slopen pand en dat dit historische punt zo werd geaccentueerd. Bovendien hanteerde de commissie de 'bestaande historie' als referentie, die is ontstaan na een negentiende-eeuwse doorbraak van de Kettingstraat en het middeleeuwse Achterom. Deze doorbraak kwam tot stand door de bouw van de Passage in 1882. Oorspronkelijk liep de Kettingstraat echter met een vloeiende beweging over in het Achterom.
De ontwikkelaar was in zijn opstelling zowel zakelijk als onbuigzaam. Als bezitter van bijna alle panden zei hij de boel liever dicht te metselen dan concessies te doen. Zover kwam het niet.
Wethouder Bruno Bruins van Ruimtelijk Ordening legde na een aanvankelijk afwachtende houding het advies van de beide commissies naast zich neer.
Het project werd in de volksmond al snel de Baljurk genoemd, uiteraard naar aanleiding van het opmerkelijke hoekpand, en het werd na de uiteindelijke realisatie alom positief ontvangen. Het ontving de Nieuwe Stad Prijs 2005.

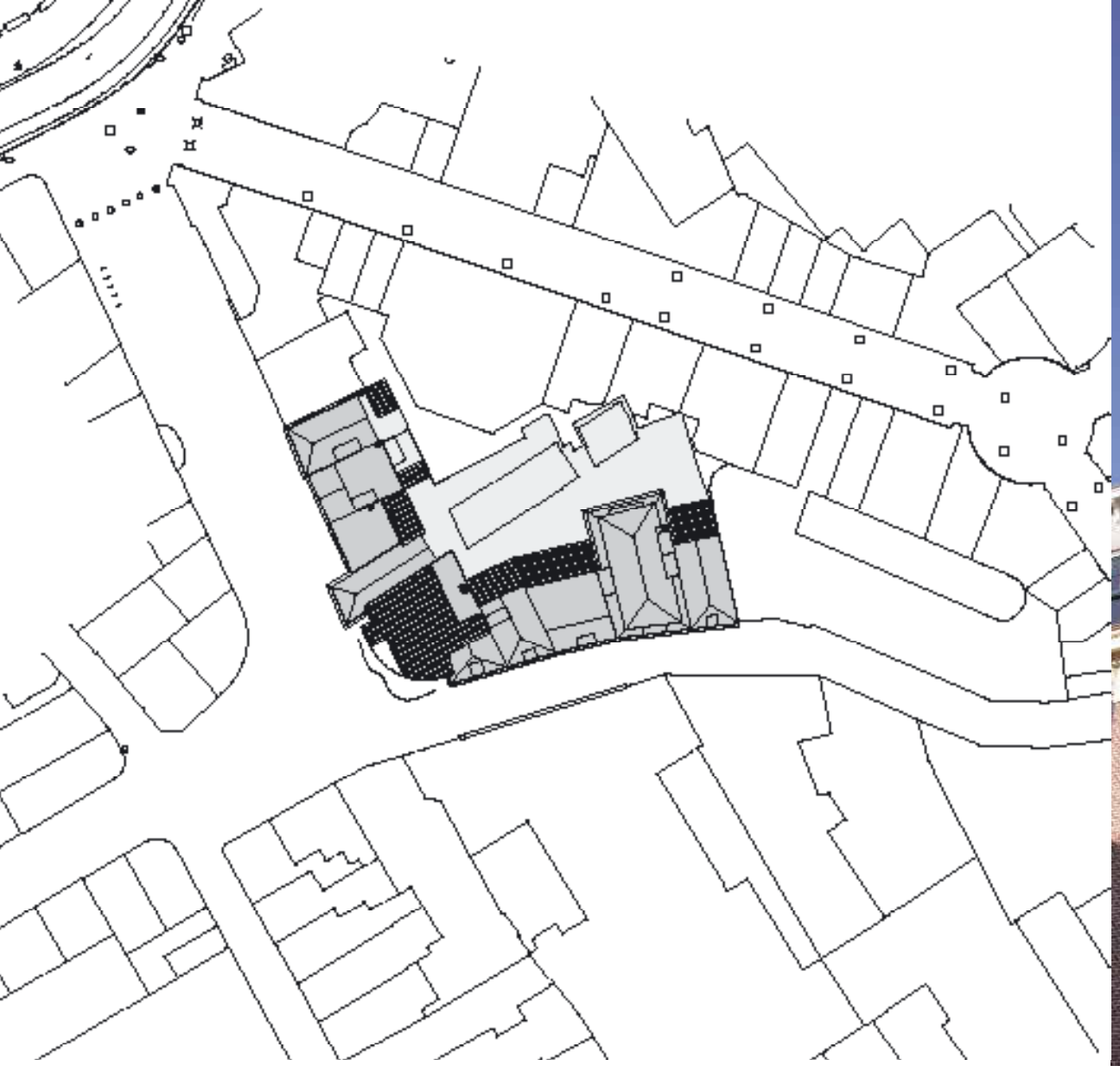

Situatie plangebied met intekening van het bouwblok Baljurk

Het vernieuwde hoekpand in bouwblok Baljurk

Opgetild binnenterrein in bouwblok Baljurk van waaruit de verschillende woonhuizen worden ontsloten

Gerestaureerde gevels winkelstraten Kettingstraat en Achterom

Bouwblok Baljurk tijdens restauratie- en verbouwperiode

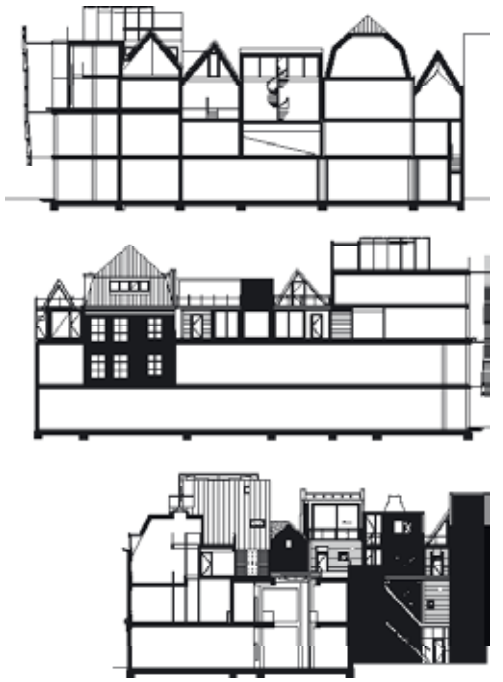

Doorsneden van bouwblok Baljurk

Juryoordeel

Het reconstrueren van historische gebouwen is in de wereld van de monumentenzorg niet onomstreden. Ook in die sector kent men 'rekkelijken' en 'preciezen'. De toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg ging dan ook pas na lang aarzelen akkoord met het toepassen van de zogenoemde Dudok-Revisited-methode bij een rijksmonument in de wijk Liebergen in Hilversum.
De bedoelde methode is onder supervisie van architect Ruijssenaars ontwikkeld voor het architectuurhistorisch interessantste deel van Dudoks tuindorp uit de jaren twintig en dertig. Een stuurgroep, waarin de betrokken corporaties en de gemeente zitting hadden, gaf opdracht tot het repareren van de versleten en inmiddels woontechnisch inferieure buurt. Daarbij werden hele bouwstroken na sloop gereconstrueerd volgens het oorspronkelijke beeld, maar wél met het toepassen van enkele woningverbeterende ingrepen.
De jury was ingenomen met het resultaat van deze 'methode'. De architecten hebben hun werk met een uiterste precisie en geheel 'in de geest van Dudok' gedaan. Het complex, met zijn kenmerkende materialisering en detaillering, verdient zo'n benadering. Van gemakzuchtige retro is hier absoluut geen sprake. Wel vroeg de jury zich af hoe bij de openbare ruimte — de verantwoordelijkheid van de gemeente — het parkeren is opgelost, omdat zo'n tuindorp natuurlijk niet is berekend op één à twee auto's per huishouden. Een hiervoor bestemde gebouwde 'toevoeging' had wellicht soelaas kunnen bieden.

Gemeente Hilversum en stichting Dudok Wonen
Dudok Revisited in Hilversum

Ruimtelijk ontwerp Hans Ruijssenaars/Hans Ruijssenaars Architecten (supervisor), J. Volkers/Ingenieursbureau gemeente Hilversum, Hans Venhuizen *Architectuur* Marloes van Haaren/Architectenbureau M. van Haaren, Ton Mulleners/Mulleners en Mulleners architecten, Yske Braaksma, Milka Betka/Braaksma en Roos Architecten
Planvorming en realisatie 1999–2008

De cultuurhistorisch waardevolle wijk Liebergen in Hilversum-Oost ontstond in de periode 1920–1935. Architect W.M. Dudok maakte in fasen het stedenbouwkundig plan voor het tuindorp met uiteindelijk circa 2.000 woningen. Hij ontwierp ook een deel van de woonblokken, andere delen werden ontworpen door onder anderen de architecten Wormser en Wentink. Anno 2000 voldeden de meer dan zeventig jaar oude woningen niet meer. Ze waren te slecht, te tochtig en te gehorig en een woonoppervlak van circa 50 m² is te klein volgens huidige normen. De woonblokken waren bovendien dertig jaar geleden verminkt door een ruwe renovatie, waarbij veel karakteristieke architectonische details waren verdwenen. Deze neergang gold ook voor het door Dudok ontworpen karakteristieke woningcomplex aan de Merelstraat, een rijksmonument. Daarnaast was op meerdere plekken de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur aangetast, de openbare inrichting was verouderd, er was inmiddels een groot parkeerprobleem ontstaan en de riolering moest dringend worden vervangen. De wijk, op de nominatie voor aanwijzing als beschermd stadsgezicht, werd kortom als 'versleten' beschouwd en was toe aan vernieuwing.
De aanpak van de wijk werd mogelijk gemaakt met de introductie van een nieuwe stimuleringsmaatregel: het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV). Deze nieuwe mogelijkheid bracht de gemeente en de betrokken wooncorporaties tot elkaar. De corporaties Patio en Woningstichting Dudok (in 2005 gefuseerd tot Dudok Wonen) gingen intensief samenwerken en zagen de bijzondere kansen die de ISV-regeling bood. De corporaties konden nu als de belangrijkste eigenaren samen met de gemeente alle energie, aandacht en budget in één totaalplan bundelen.
Besloten werd om als pilotproject in het kader van de ISV-regeling ruim 250 woningen in het oudste en cultuurhistorisch belangrijkste deel van de wijk te herontwikkelen. Los van elkaar kwamen de bewoners, de gemeente, de corporaties en de speciaal voor dit gebied benoemde stadsbouwmeester tot dezelfde conclusie: het karakter van de wijk met zijn kenmerkende stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit moest behouden blijven. De oplossing moest stroken met de toenmalige beginselen van de woningarchitectuur: het 'samen sterk' zijn in de volkshuisvesting, de kracht van het bouwblok, de klassieke gevelopbouw met plint, middendeel en bekroning en de samenhang tussen bebouwing, de publieke ruimte en het ondersteunende groen.
Met het stedenbouwkundig masterplan Dudok Revisted (mei 2002) gaf supervisor en architect Hans Ruijssenaars een antwoord op veel vragen en wensen.
Het leidend principe klonk simpel: bewaar wat interessant is en bouw nieuw wat nodig is. Maar deze bijzondere wijk vereiste wel een genuanceerde uitwerking van dit principe. Zo was het niet de bedoeling dat eenvoudigweg werd teruggegrepen op het verleden. Nostalgie moest niet de drijfveer zijn, maar de kwaliteitskenmerken die tijdloos waren dienden te worden gecontinueerd. Nieuwbouw kon niet worden voorkomen, want restauratie op die enorme schaal zou te kostbaar zijn en zou bovendien niet tot de gewenste woningverbetering leiden. De nieuwe woningen moesten niet alleen een betere geluids- en warmte-isolatie krijgen, maar ook op basis van het originele ontwerp groter, hoger, breder en dieper worden. Daarbij zouden de oorspronkelijke architectonische details worden gereconstrueerd.
Men koos voor een bloksgewijze en gevarieerde aanpak met renovatie, nieuwbouw/reconstructie, restauratie, samenvoegingen en het creëren van een ruimere maatvoering van de woningen. De buurt stemde van harte in met het karakter van de plannen.
De bewoners waren in opdracht van de gemeente en de ISV-partijen al vroeg bij het ingrijpende vernieuwingsproces betrokken en werden via de ingestelde inspraakprocedure ('De Buurtvisie') op speciale bewonersbijeenkomsten naar hun mening gevraagd. Nog niet geconfronteerd met concrete plannen konden de bewoners de supervisor informeren over hun woonwensen, de verkeersproblematiek en de veiligheidsaspecten in de wijk.
Het masterplan werd unaniem overgenomen door alle betrokkenen. Uitzondering vormde de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Pas in een later stadium stemde de dienst in met het toepassen van de Dudok Revisited-methode op de door het Rijk aangewezen monumenten.
Op basis van het masterplan zijn drie architecten geselecteerd. Bij de selectie werd er gelet op de ervaring van de bureaus met het omgaan met historische bouwwerken. De architecten werd met klem gevraagd om zo dicht mogelijk bij de originele detaillering van de architectuur van het tuindorp te blijven. De gemeente gaf het eigen ingenieursbureau opdracht voor het maken van een nieuw integraal ontwerp voor de openbare ruimte.
Om het proces te laten slagen, is er veel geïnvesteerd in de projectorganisatie en de samenwerking tussen de partijen. De stuurgroep met daarin de directeuren van de woningcorporaties en twee ambtenaren van de gemeente werd ondersteund door werkgroepen, de supervisor en wethouders van de gemeente. Vooral de rol van de twee betrokken wethouders werd van groot belang geacht. Door hun inzet kregen de bewoners in een vroeg stadium een stem in het proces en werden tegenstanders van sloop alsnog over de streep getrokken. Liebergen is binnen acht jaar omgevormd tot een bijzonder gewilde wijk, waarin veel van de oorspronkelijke bewoners zijn teruggekeerd.

1

2

3

4

Geveltekeningen oostzijde van de Marconistraat. Boven de originele gevel naar ontwerp van W.M. Dudok, onder de aangepaste gevel

1 Nieuwbouw Merelstraat
2 Oude situatie Merelstaat
3 Gerestaureerde woningen in de Duivenstraat
4 Nieuwbouw Marconistraat

1

2

3

1 Nieuwbouw bij het kruispunt Kamerlingh Onnesweg/ Minckelersstraat
2 Nieuwbouw bij het Van 't Hoffplein
3 Nieuwbouw Jan van der Heijdenstraat
4 Kinderspeelplaats bij het Van 't Hoffplein, naar ontwerp van Bureau Venhuizen

4

Juryoordeel

Aan het begin van de negentiende eeuw verkeerden de herenboeren in het Groningse Oldambt in grote welstand. Weelderige gebouwen en pittoreske Engelse landschapstuinen — door het veelvuldig gebruik van kronkelende paden in het Gronings 'slingertoenen' genoemd — etaleerden deze nieuwverworven rijksdom. In de loop van de vorige eeuw, toen het economisch tij drastisch keerde, zijn veel van deze karakteristieke pronktuinen ernstig in verval geraakt.
De stichting Landschapsbeheer Groningen heeft, in samenwerking met de Boerderijenstichting en de Vereniging Kleine Dorpen in Groningen, het initiatief genomen om deze tuinen in oude glorie te herstellen. Men richtte zich daarbij niet op enkele bijzondere exemplaren, maar op een heel stelsel van (meer dan dertig) tuinen in de gebieden Oldambt en Hogeland, zodat de jury deze inzending — gezien haar impact — als gebiedsontwikkeling kwalificeerde.
Ondanks de verstrekte subsidie door het ministerie van LNV moest de stichting woekeren met de mogelijkheden en is daarbij blijvend afhankelijk van de medewerking van de eigenaren. De geringe middelen vormden geen beletsel voor het gedegen resultaat, dat bijdraagt aan de culturele rehabilitatie van Oost-Groningen. De jury had veel waardering voor de inzet van de stichting en de wijze waarop de educatieve toeristische routes zijn ontwikkeld, die de aandacht weten te vestigen op deze opmerkelijke regionale tuincultuur. Het project is een voorbeeld voor hoe met bescheiden ingrepen veel aan landschappelijke kwaliteit kan worden gewonnen.

Landschapsbeheer Groningen ***Slingertuinen in Slochteren en Eemsmond***

Ruimtelijk ontwerp Bureau Simone Bakker Zeyerveen, Roelke Nienhuis/Landschapsbeheer Groningen
Planvorming en realisatie 2001–2004

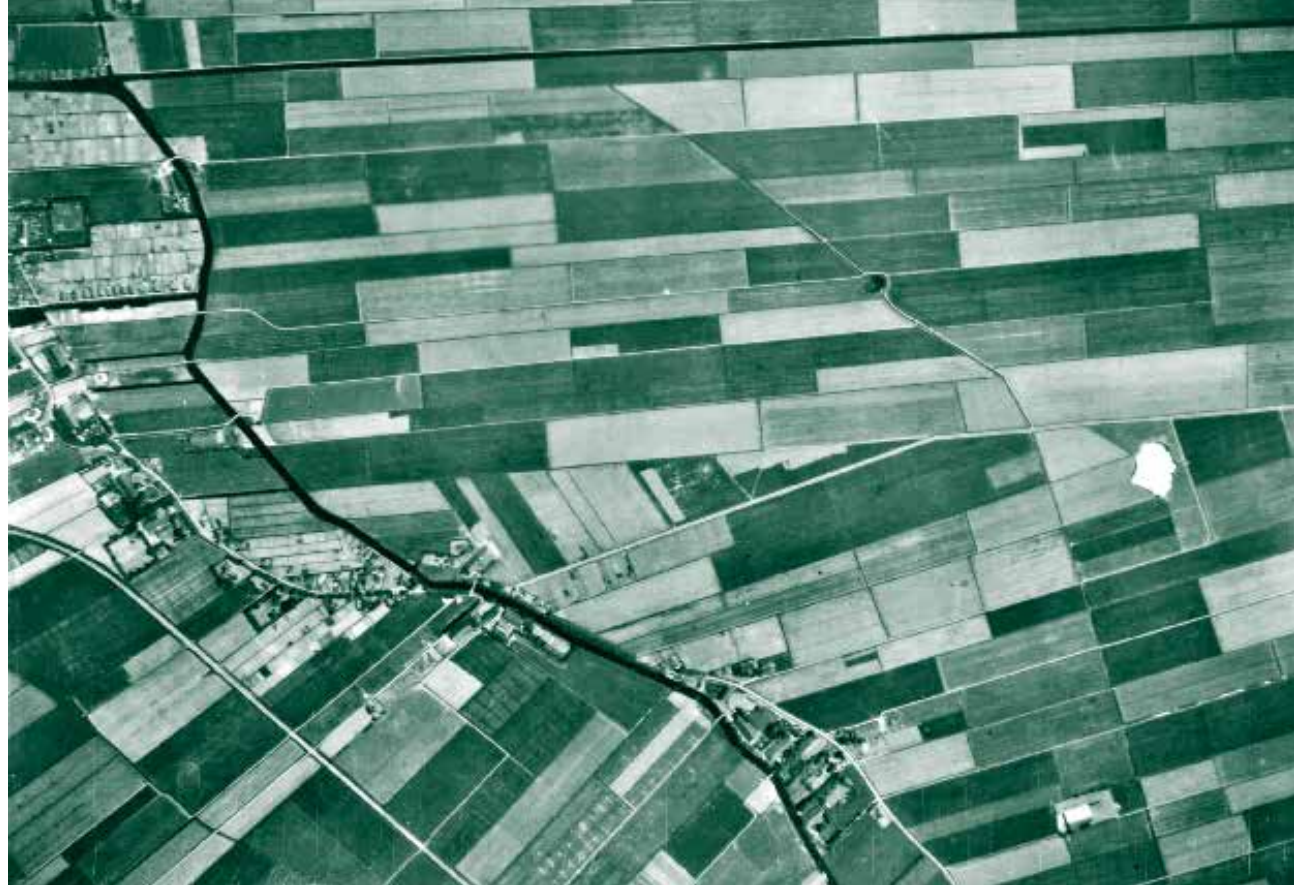

De slingertuin, of 'slingertoen' in het Gronings, weerspiegelt de bloei van het Groninger boerenleven in de negentiende eeuw. Door de florerende graanhandel verkeerden de herenboeren in goeden doen, waardoor er een nieuwe politieke en culturele plattelandselite ontstond. Deze voorspoed — de Groningse boeren waren de rijkste in het land — moest getoond worden. In het open, vlakke land verrezen grote boerderijen. Niet alleen het imponerende, statige voorhuis moest getuigen van de verworven rijkdom, een ander statussymbool werd de weelderige pronktuin bij het huis. In de toen populaire Engelse landschapsstijl werden deze tuinen ware landschapsparken in het klein. Met slingerende paden, glooiende grasstroken en golvende waterpartijen waarin het huis werd gespiegeld. Vanaf opgeworpen heuveltjes creëerde men onverwachte doorkijkjes in de romantische siertuin.
Het onderhoud van deze slingertuinen was intensief en tijdrovend. Maar de herenboeren hadden genoeg werkvolk om de vele onderhoudstaken te vervullen. Op zaterdag harkten de kinderen de paden aan en knipte mevrouw verwelkte bloemen, zodat zondags de tuin mooi was voor het bezoek. Dan dronk men thee in het prieel en maakte gezamenlijk een rondgang door de tuin.
De achteruitgang in de landbouw had tot gevolg dat in de twintigste eeuw menige slingertuin in verval raakte. Daar er geen personeel meer was om het onderhoud uit te voeren, vervingen de boeren de slingerpaden veelal door een eenvoudig gazon. Veel tuinen versoberden, raakten in verval of werden zelfs geëgaliseerd.
Eind jaren tachtig trok de economie weer langzaam aan. Nieuwe bewoners van de (soms verlate) panden zetten zich aan de restauratie van het monumentale woonhuis en de tuin. Jonge, meer consumentgerichte boeren volgden hun voorbeeld en de siertuin maakte een comeback als het visitekaartje van familie, bedrijf, dorp en streek.
Het cultuurhistorisch besef nam toe en meerdere onderzoeken naar de historie van de slingertuinen werden uitgevoerd. In 1991 werden de resultaten van de tuinhistorische en architectonische studie *Boerenerven in het Oldambt* gepresenteerd. Naar aanleiding van dit onderzoek werd de Boerderijenstichting Groningen opgericht en nam men het initiatief voor het project 'Slingertuinen in het Oldambt', met als doel het herstel en de vermarkting van Engelse landschapstuinen in Oost-Groningen. In 1999 werd een begin gemaakt met het herstel van een dertigtal slingertuinen in Oldambt.
De gegroeide belangstelling voor het fenomeen slingertuinen leidde al snel tot de uitbreiding van het project. Onder de naam 'Slingertuinen in Groningen' werden ook tuinen in de bebouwingslinten in Duurswold en die langs de Waddenkust opgenomen. Maar voordat er zou worden overgegaan tot uitbreiding van het herstelplan gaf de provincie Groningen in 2001 eerst opdracht voor een uitgebreide inventarisatie van de twee nieuwe streken. Er was meer kennis nodig omtrent de hoeveelheid tuinen in de genoemde gebieden en de staat waarin deze verkeerden. De slingertuineigenaren werden via de media opgeroepen om deel te nemen aan het project. Na bestudering van de aanvragen tot deelname werden voor een periode van vier jaar jaarlijks voor zeven tuinen herstelplannen gemaakt.
In 2003 en 2004 zijn in Slochteren en Eemsmond al vijftien tuinen hersteld. Het project werd uitgevoerd door Landschapsbeheer Groningen. Deze stichting wordt begeleid door een commissie bestaande uit de provincie Groningen, de Boerderijenstichting Groningen en de Vereniging Kleine Dorpen Groningen.
Het herstel en het achterstallig onderhoud van de vaak grote slingertuinen vergen aanzienlijke bedragen. Voor veel slingertuineigenaren zijn de kosten te hoog. Het project wil door middel van financiële ondersteuning toch een flink aantal tuinen weer in ere te herstellen. De particuliere eigen bijdrage wordt daartoe aangevuld met de erfbeplantingssubsidie uit de Herinrichtingpot van het deelgebied Oldambt voor het 'frame' (de normale beplanting), een bijdrage uit het Stimuleringskader voor de 'extra's' en een bijdrage van de provincie Groningen speciaal voor de kwaliteit van ontwerp van de tuin en het ontwikkelen van het toeristisch-recreatieve aspect.
Enkele slingertuinen zijn zo veel mogelijk naar het oorspronkelijke ontwerp gerestaureerd, maar bij veel herstelplannen is er geen sprake van een reconstructie. Bij het ontwerpen van een restauratieplan hielden de ontwerpers en tuineigenaren rekening met de huidige materialen, middelen en onderhoudsmogelijkheden. Nieuwe machines als maaitrekkers, grastrimmers, onkruidbranders en bladblazers zorgen voor een efficiënter tuinonderhoud.
Bij de aanleg van de slingertuinen koos men toentertijd voor een grote variëteit aan bomen, met de rode eik als statussymbool, die uitdrukking moest geven aan de welvaart van de boeren. Na 100 tot 150 jaar zijn deze bomen zeer groot en zorgen met hun aaneengesloten bladerdek voor te veel schaduw voor de daaronder gelegen struik- en heestergroepen. Soms moest er gekapt worden, zodat de afzonderlijke kruinen van de bomen weer zichtbaar werden. Een speciaal ingestelde Groenwacht zorgt ervoor dat op termijn het onderhoud is verzekerd.
Tevens worden de mogelijkheden onderzocht om behalve via Landschapsbeheer Groningen ook met inschakeling van het Duizend Banenplan het onderhoud te garanderen.

1

2

- Deelnemende tuinen
- Route slingertuinen
- Verbindingsroute
- Overige verbindingswegen
- Water

1-2 De monumentale oude bomen in de slingertuinen zijn imposant. Als ze het oorspronkelijke tuinontwerp overschaduwen moeten ze soms worden gekapt.

1

2

1 Boerderij en slingertuin in Nieuwolda
2 De waterpartij suggereert een meanderende beek
3 Boerderij en slingertuin in de Oostwolderpolder
4 Boerderij en slingertuin voor restauratie
5 Boerderij en slingertuin in het Zuiderpark, 1929

3

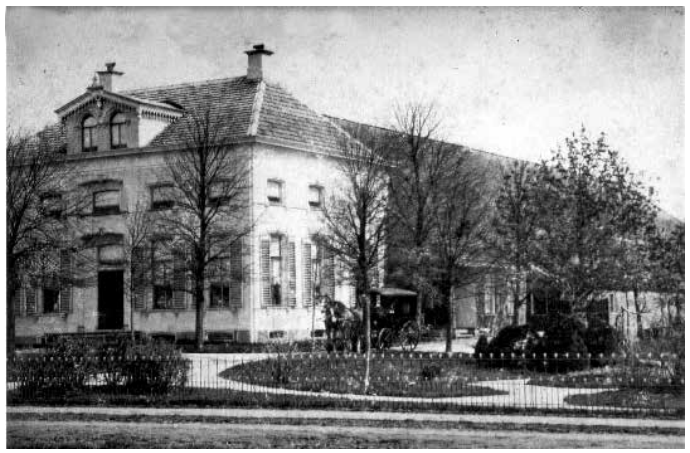

4

5

Juryoordeel

In de jaren negentig was de woonwijk Spangen in Rotterdam-West afgegleden tot een no-goarea. De gemeente Rotterdam ontketende begin deze eeuw, samen met de deelgemeente Delfshaven, een breed offensief om het tij te keren. Men koos uiteindelijk voor een zeer gedifferentieerde aanpak. Dit gold niet alleen voor de bouwkundige kant van de operatie, maar ook voor het proces van realisatie. Een van de bekendste methoden om de daadkracht te verhogen, was bijvoorbeeld het aanstellen van stadsmariniers: hoge ambtenaren met veel mandaat en eigen budget. Maar ook wat betreft de renovatie- en nieuwbouw-opgave was men inventief. Landelijke bekendheid haalde men met het gratis aanbieden van woningen aan beter gesitueerde potentiële kopers, met de enige voorwaarde dat zij zich verplichtten om circa 200.000 euro in de renovatie investeren. In de etalage van Spangen, aan de Schie, koos de gemeente daarentegen voor voorbeeldstellende nieuwbouw met inschakeling van ontwikkelaar Proper Stok.
De jury was vol lof over de zeer vindingrijke en deskundige aanpak door de opdrachtgevende gemeente, ondanks het feit dat zich een ongewisse discontinuïteit in het transformatieproces voordeed. Veel vergelijkbare steden in Nederland kunnen zich aan Spangen spiegelen. Ook het voorlopige resultaat is vertrouwenwekkend. Het is, kortom, een voorbeeldig, veelomvattend project dat zowel sociaal, fysiek als economisch goed in elkaar steekt.

Gemeente Rotterdam ***Transformatie wijk Spangen***

Ruimtelijk ontwerp dS+V Gemeente Rotterdam *Architectuur* Mecanoo, Hulshof Architecten, Akropolis Architecten, Maaswerk Architecten, Lugten Malschaert Architecten *Planvorming en realisatie* 2003–2017

De woonwijk Spangen in Rotterdam-West, gebouwd in de jarig twintig van de vorige eeuw, was tot ver in de jaren vijftig, zestig een rustige, aantrekkelijke wijk. Er woonden veel ambtenaren, onderwijzers, ambachtslieden en kantoorpersoneel. Wonen in Spangen had in zekere zin zelfs enige status.
In de jaren tachtig veranderde dit drastisch. De oorspronkelijke bewoners maakten plaats voor nieuwe bewoners die veelal tot de armsten van de stad behoorden. Huisjesmelkers kochten woningen op en verhuurden deze tegen woekerprijzen aan mensen die niet via de reguliere woningmarkt aan een woning konden komen: illegalen, verslaafden, dealers en runners. De wijk verpauperde in hoog tempo. Toen in het begin van de jaren negentig het beruchte Perron Nul bij het Centraal Station sloot en de tippelzone van de G.J. de Jonghweg naar de Keileweg werd verplaatst, was de neergang compleet. De wijk was verworden tot een van de eerste no-goarea's in Nederland. De meeste overgebleven 'nette' bewoners wilden het liefst zo snel mogelijk de wijk verlaten.
In de jaren negentig kwamen er ondanks de leegloop steeds fellere protesten uit de wijk. Die culmineerden in daden van concreet verzet tegen de veroorzakers van de verpaupering. Onder aanvoering van de 'burgerlijk ongehoorzame' Annie Verdoold werden drugspanden in brand gestoken en eigenhandig werd de wijk afgegrendeld voor drugstoeristen. Het ging er zo heftig aan toe dat zelfs CNN kwam filmen.
De gemeente kwam ook in actie, maar dat droeg in eerste instantie niet veel bij aan de verbetering van de situatie. De drugsoverlast werd inderdaad harder aangepakt en eigenaren van de overlastgevende panden werden op hun verantwoordelijkheden gewezen. Dit leidde vaak tot het dichttimmeren van panden, wat natuurlijk niet echt een substantiële verbetering genoemd kan worden. Er ontstond een patstelling tussen de eigenaren, de gemeente, de deelgemeente en de corporaties over de te kiezen aanpak, en wie daarbij wat moest doen. Deze status quo droeg verder bij aan de gettovorming van de wijk.
Pas in 2003 keerde het tij. Het nieuwgekozen gemeentebestuur gaf het herstel van de veiligheid op straat de hoogste prioriteit. Spangen werd verder bestempeld als herstructureringswijk en drie buurten werden aangewezen om op fysiek, sociaal en economisch gebied grondig te worden aangepakt. Er kwamen interventie- en huurteams en alle gemeentelijke diensten, de deelgemeente Delfshaven, de politie en verslavingszorg werden rond de tafel gezet. Vanaf dat moment werden zaken doelmatig, soms onconventioneel en in ieder geval met veel daadkracht aangepakt. De nieuw aangestelde stadsmarinier, een door het college benoemde ambtenaar, voerde de regie.
Er werd een ambitieuze opgave geformuleerd om in een periode van vijf jaar onder meer 140 woningen te slopen, 300 nieuwbouwwoningen te realiseren en 300 woningen te renoveren. Een renovatieplan voor 430 woningen was al in uitvoering. De gemeente Rotterdam, de deelgemeente Delfshaven, de corporaties Woonbron en WBR en ontwikkelaar Proper-Stok verenigden zich in het project 'Wonen in Spangen' en spanden zich niet alleen in om nieuwe bewoners aan te trekken, maar ook om aanwezige Spangenaren een kans te geven op een wooncarrière binnen hun eigen wijk.
Al snel werden zowel renovatie- als nieuwbouwprojecten in uitvoering genomen. Zo werd de entree van Spangen, de Mathenesserweg, verbeterd. Eigenaren van de woningen en winkels konden kiezen of zij de renovatie zelf wilden aanpakken of dit aan de gemeente wilden overlaten. In dat laatste geval uiteraard wel op kosten van de eigenaren. In het project Aagje Deken/Betje Wolff werden gestapelde huurwoningen samengevoegd en hoogwaardig gerenoveerd tot aantrekkelijke grondgebonden koopwoningen met veel volume voor een zeer betaalbare prijs.
Met het project Wallisblok toonde de gemeente haar bereidheid tot het omarmen van innovatieve oplossingen voor de wijk. Het blok aan de Spangensekade betrof een voor Nederland uniek renovatieproject in Collectief Particulier Opdrachtgeverschap van 96 oude woningen. Het project werd bekend door de gratis uitgifte van woningen. Maar wél onder de conditie dat de nieuwe eigenaren de verplicht gestelde renovatie zouden bekostigen. Zo werd het verloederde woonblok met kleine vooroorlogse woningen in vier woonlagen (inclusief kap) omgevormd tot 40 prachtige, unieke woningen. Hiermee werd een heel nieuwe doelgroep van jonge, hoogopgeleide (door)startende mensen uit de creatieve beroepen naar Spangen getrokken. Het renovatieproject Kleine Kop Vosmaer volgde de aanpak van het Wallisblok. Alleen hier geen gratis, maar een sterk verlaagde aankoopprijs.
Op de lege plekken langs de Schie, een overblijfsel van de mislukte sloop- en nieuwbouwplannen in het kader van Stadstimmeren in de jaren tachtig, ontwikkelde projectontwikkelaar Proper-Stok nieuwbouw met ongeveer 250 koopwoningen in de middenklasse. Mensen van binnen en buiten de wijk wonen inmiddels met veel plezier op deze prachtig gelegen plek. Met de genoemde en nog andere transformaties, in combinatie met het opknappen van de openbare ruimte, heeft Spangen nu al een ware metamorfose ondergaan, terwijl het project nog lang niet is voltooid.

1

2

3

Plankaart wijk Spangen met intekening
van de verschillende uitvoeringsprojecten

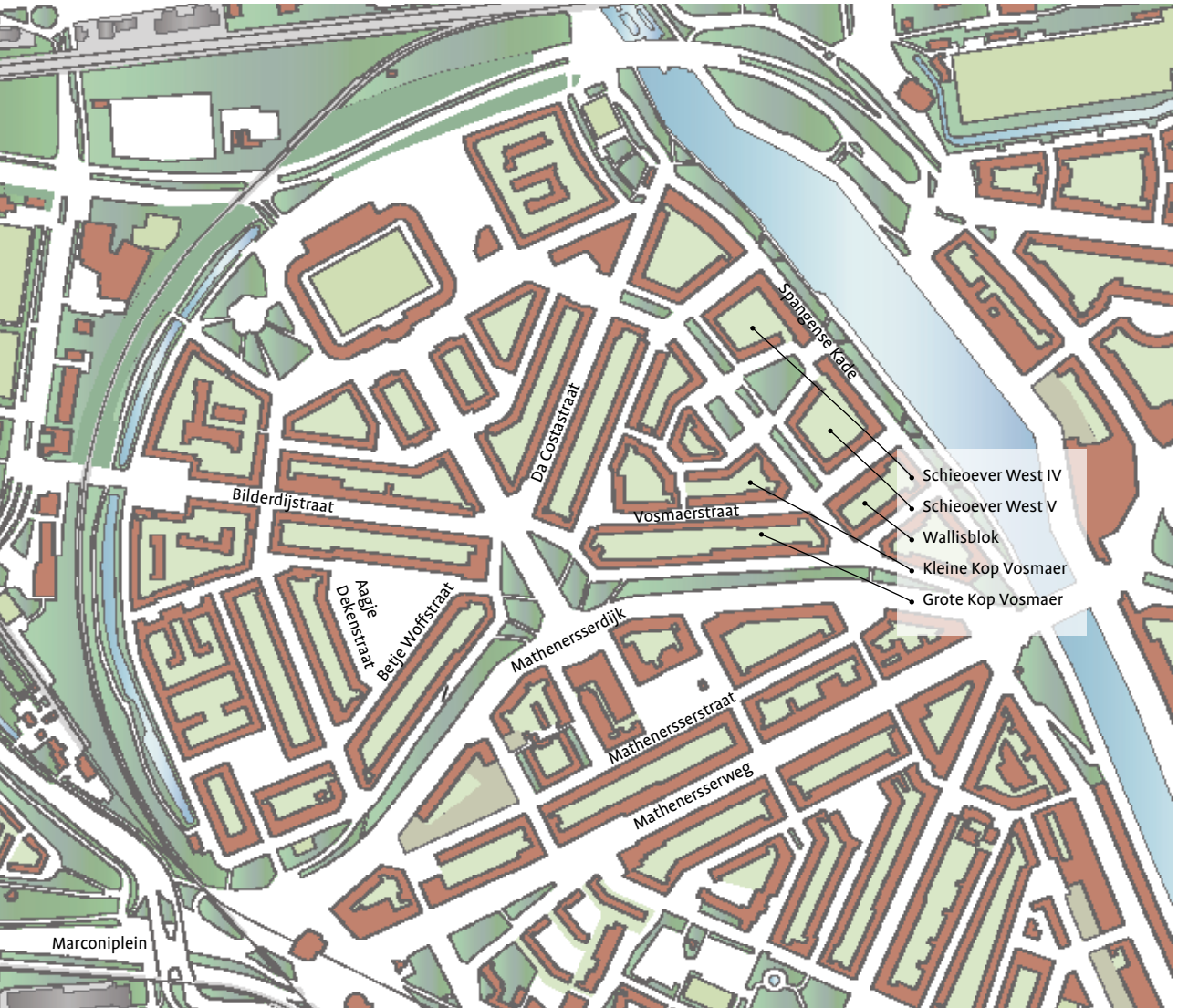

4

1 Leegstand in de wijk Spangen
2 Protest tegen drugstoerisme
3 Restauratiewerkzaamheden aan het blok Grote Kop Vosmaer
4 Nieuwe vlonders voor achtergevel blok Grote Kop Vosmaer

1

2

3

4

5

1 Binnengevel Wallisblok, voor en na de renovatie
2 Interieur van een van de nieuwe woningen in het Wallisblok
3 Buurtactiviteiten rond de gerenoveerde Aagje Dekenstraat en Betje Wolffstraat
4 Opgeknapte winkelplint op hoek Mathenesserdijk/Mathenesserweg
5 Opgeknappen panden in Mathenesserstraat

Juryoordeel

Practise what you preach, *dat was het motto van het Wereld Natuur Fonds bij het betrekken van een nieuwe huisvesting voor de gegroeide organisatie. Op het landgoed Schoonoord bij Zeist stonden de gebouwen van het voormalige agrarisch laboratorium al vijf jaar leeg. Het nieuw te ontwikkelen hoofdkantoor en het verbeteren van het landgoed zou vanuit het perspectief van het WNF een voorbeeldproject moeten worden. Na het winnen van de uitgeschreven prijsvraag toverde architect Rau het oude gebouw om — slechts het skelet bleef staan — in een in alle opzichten duurzaam gebouw. Het drastisch vernieuwde gebouw uit de jaren vijftig valt nu in de allerhoogste klasse van de nieuwe Europese energieklassering, de EPBD.*

Met allerlei maatregelen probeert men op het landgoed CO_2-neutraal te werken. Het geïdealiseerde arcadische landschap, ontworpen aan het begin van de negentiende eeuw volgens de toen in zwang zijnde voorkeur voor een 'harmonieuze wildernis', is het WNF samen met de mede-eigenaren gaan restaureren en innoveren.

Het WNF heeft het verbeteren van het verkommerde natuurmonument zowel daadkrachtig als tactisch aangepakt en de benodigde partijen bij elkaar gebracht op basis van de ontwikkelde visie op het landgoed. De aanpak getuigt van professionaliteit en ambitie. Gezien de doelstelling van het WNF is de 'reanimatie' van het gebouw en het omringende terrein op een passende wijze ter hand genomen, waarbij het bezit van het landgoed vanzelfsprekend 'meehielp'. Een in veel opzichten voorbeeldig project, vond de jury.

Wereld Natuur Fonds ***Schoon Oord: het nieuwe leven van natuurmonument Schoonoord en de herrijzing van PandA++ in Zeist***

Ruimtelijk Ontwerp Willem Overmars/Adviesbureau De Wildernis *Architectuur* Rau & Partners architectenburo
Planvorming en realisatie 2003–2007

De activiteiten van de stichting Wereld Natuur Fonds (WNF) zijn in omvang snel toegenomen. Met bijna één miljoen Nederlandse donateurs en veel nationale campagnes en internationale projecten is de organisatie in de loop der jaren stevig gegroeid en daarmee ook de behoefte aan een ruimere huisvesting. Het bestaande kantoor in een woonwijk in Zeist kon niet worden uitgebreid. Het WNF moest dus op zoek naar andere mogelijkheden. Het liefst weer in of bij Zeist.
Dat was geen eenvoudige zaak. Een geschikte locatie vinden voor een groeiende, internationale organisatie is al niet makkelijk, de verhuizing moest bovendien met een minimum aan tijd en kosten gebeuren. Want natuurbescherming is waar het bij het WNF om draait. De financiële middelen moeten vooral voor dat doel worden benut.
Toen het WNF op het spoor kwam van het landgoed Schoonoord, waarop een al vijf jaar leegstaand laboratorium met bijgebouwen stond, moest de organisatie dan ook noodzakelijkerwijs haar eerder gestelde uitgangspunten bijstellen. Want er moest veel gebeuren om de plek geschikt te maken als huisvesting voor het WNF. Zo zou het voormalig agrarisch laboratoriumgebouw in ieder geval grondig gerenoveerd moeten worden en het landgoed Schoonoord, een natuurmonument liggend in de Groene Driehoek van de regio, droeg de kenmerkende sporen van een jarenlange verwaarlozing.
Het WNF besloot de koers te verleggen. Het huisvestingsproject bood een uitgelezen mogelijkheid om niet alleen te voorzien in een adequate huisvesting, maar ook om de doelstelling van de organisatie uit te dragen door het landgoed en het gebouw te ontwikkelen tot een autarkische eenheid. Het project kon als voorbeeld gaan fungeren om duidelijk te maken hoe kostenbewust kon worden gebouwd en hoe tegelijkertijd kon worden gewerkt aan een in alle opzichten duurzamere toekomst. Na de eerste euforie stapelden de moeilijkheden zich echter op.
De toekomstplannen en -ontwikkelingen rond dit natuurmonument verliepen zo moeizaam dat men sprak van 'een mijnenveld van vastgelopen goede bedoelingen en verstoorde onderlinge verhoudingen'. Het WNF kreeg het advies om het bestaande laboratoriumgebouw met al zijn in- en uitwendige vervuiling te slopen. Dat zou de meest economische oplossing zijn.
Maar het WNF liet zich niet uit het veld slaan en ging eigenzinnig en voortvarend te werk. Een projectorganisatie werd opgezet en begeleidingteams werden gevormd om budgetten en planningen te bewaken. Met de 'huis'landschapsarchitect Overmars wist het WNF met historische analyses van het park en een geformuleerde toekomstvisie alle betrokken partijen rond het park weer aan te onderhandelingstafel te krijgen. De werkgroep Schoonoord werd opgericht.
Het landgoed terugrestaureren naar de staat van 1825 wilde men niet. Het WNF stond op het standpunt dat de historie moest samengaan met nieuwe ontwikkelingen. Het enthousiasme voor de plannen om het vervallen landgoed aan te pakken groeide en vormde een verbeterde basis om extra fondsen te werven. Het veranderde inzicht leidde tot een veelomvattend uitvoeringsprogramma: oude zichtlijnen en beschadigde waterhuishouding konden worden hersteld en oude kronkelige paden schoongemaakt. Ook zaken voor een nieuw beheer werden geïnitieerd: een elzenbroekbos op sterk kwellende plaatsen, passende beplanting als stinzenplanten rond het WNF-gebouw en voorzieningen voor diverse diersoorten, zoals inpandige vleermuiskelders voor vijf vleermuisrassen.
Het hoofdgebouw werd niet gesloopt maar grondig aangepast. Het WNF nodigde zeven gerenommeerde architectenbureaus uit voor deelname aan een zelfuitgeschreven prijsvraag. Op zoek naar een visionaire partner om het oude laboratoriumgebouw met een beperkt budget duurzaam en innovatief te transformeren in een geschikt nieuw hoofdkantoor.
Renovatie had dus de voorkeur, maar het was geen eis. Alle inzendingen werden getoetst op hun financiële haalbaarheid. Architectenbureau RAU won met een verstrekkende visie op duurzaam renoveren. De basisstrategie werd verwoord met het begrip reanimatie. Het geraamte van het gebouw werd behouden en voorzien van horizontale houten lamellen in de nieuwe, zonwerende gevel. De vrijgekomen sloopmaterialen werden vermalen en hergebruikt als puinbed onder de bestrating en inrichting van de parkeerplaats. De entree werd ondergebracht in een nieuwbouwdeel, een *blob*. Duurzame materialen en technieken werden tijdens het proces ontwikkeld. Zo kreeg het gebouw bijvoorbeeld een 'vetlaag' van vijftien silo's leem op zijn betonnen botten, waarin een 'vaatstelsel' is opgenomen. Zo kon de door de mens afgegeven warmte een wezenlijke bijdrage leveren aan de verwarming van het gebouw. En in het vochtregulerende leemstucplafond zorgen buisjes voor de verspreiding van warmte van mens en machine — en belangrijker — voor koelte. Het laboratorium werd omgebouwd tot het meest energiezuinige gebouw: zelfvoorzienend en als eerste met een CO_2-uitstoot van nul. Bij al deze milieusparende zorgen is de architectuur van het gebouw niet 'vergeten'. Het is een betekenisvol en prettig ogend gebouw geworden.
De opdrachtgever en alle betrokken partijen zijn het er over eens dat het uiteindelijke resultaat ieders verwachting heeft overtroffen. Het hele project heeft het WNF ook zélf veranderd. Bij hun werk voor de natuur wordt in het vervolg — als daar aanleiding voor is — ook de gebouwde omgeving betrokken.

PandA++, het nieuwe kantoor van het WNF

Situatie en begane grond PandA++

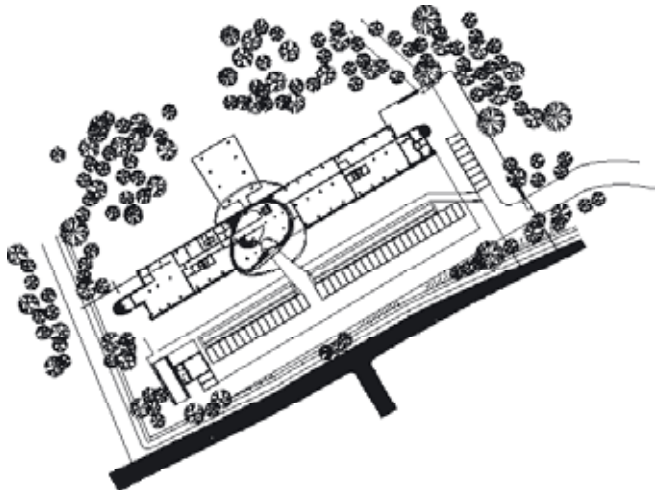

Het buitenterras en de nieuwe uitbouw
met conferentieruimte van PandA++

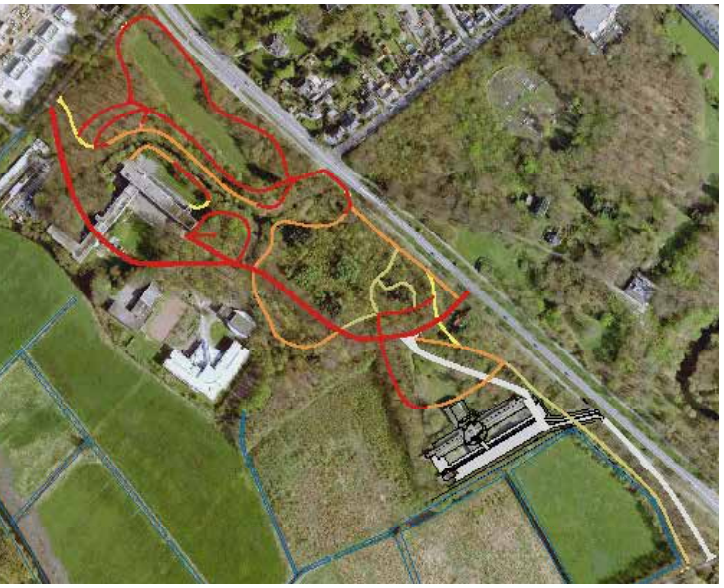

Herstelplan wegen en paden landgoed
Schoonoord van Adviesbureau De Wildernis

- Pad 1825, bestaand/opknappen
- Pad 1825, verdwenen/terugbrengen
- Pad kaart 1960, opknappen
- Weg Ivo-gebouw
- Nieuw pad met poort
- Weg WNF-gebouw

Bestaande situatie Schoonoord voor de restauratie

Interieur van PandA++

Juryoordeel

Door de aanleg van de snelweg A8 in de jaren zestig werd niet alleen het dorp Koog aan de Zaan in tweeën gedeeld, ook ontstond zo een onbestemde restruimte onder en langs het viaduct. Het was er tochtig, donker en onveilig.
Met inschakeling van de omwonenden is de gemeente Zaanstad vanaf 2002 aan de slag gegaan om hier verbetering in aan te brengen. Een projectteam met vertegenwoordigers van de gemeente en belanghebbenden stelde onder leiding van een procesmanager een heel gevarieerd programma op: nieuwe winkels en kiosken, een skate- en graffitizone, een kunsttoepassing op de massieve betonnen kolommen van het viaduct, de aanleg van een haventje, een groenplan met een voetbalkooi voor kleine kinderen en de nieuwe inrichting van twee pleinen.
De architect werd gekozen als uitkomst van een selectieprocedure. De uitvoering geschiedde in goed overleg met Rijkswaterstaat, de eigenaar van de grond, en een klankbordgroep. Door de goede, gezochte communicatie met alle betrokkenen was er geen enkel bezwaar binnengekomen bij de artikel-19-procedure Wro. Wat inmiddels vrij uitzonderlijk is.
De jury vond het hele totstandkomingsproces voorbeeldig, ondanks enkele kleine strubbelingen over de tussentijdse bereikbaarheid en de uitvoerbaarheid van een deel van het skatepark. Ook het beheer ná de voltooiing — heel belangrijk — kreeg de nodige aandacht. Het resultaat is vrolijk en fris te noemen, en toch niet té gedesignd.

Gemeente Zaanstad ***A8ernA in Koog aan de Zaan***

Ruimtelijk ontwerp Ruimtelijke Ordening, Verkeer en Beheer Zaanstad *Architectuur* NL Architects, Abe van der Werff (kunstadviseur) *Planvorming en realisatie* 2002–2006

Op 9 september 2006 opende de minister van VROM, Sybilla Dekker, op de Nationale Monumentendag het project A8ernA. Het door snelweg A8 opgedeelde dorp Koog aan de Zaan had eindelijk een echt dorpshart gekregen. Een loze, donkere, tochtige en onveilige ruimte van circa 10.000 m² onder het viaduct van de A8 was omgetoverd in een moderne, enigszins hippe dorpskern, waar men kan goed kan vertoeven, sporten, spelen en winkelen.
Het nieuwe strookvormige publieke 'onderkomen' vervult uiteenlopende functies. Zo zijn er voor verschillende kindergroepen speelgebieden aangelegd. Er is een skatepark met graffitizone voor de oudere kinderen ontworpen, voor de kleinere kinderen ligt naast de Lindeboomschool, ten noorden van het viaduct, een voetbalkooi. Overdag in gebruik door de school, na schooltijd open voor de buurtkinderen. In het park rond de kooi kunnen omwonenden jeu de boules spelen en er is gelegenheid om te barbecuen.
Winkels, parkeerplaatsen en twee pleinen zorgen verder voor een levendig en plezierig centrum. Aan het Droogplein, onder het dak van de A8, liggen de Albert Heijn en enkele kiosken. Rond het plein zijn voor bezoekers 120 parkeerplaatsen en circa 80 fietsstallingen aangelegd. Zowel het plein als de parkeerplaatsen zijn uitgevoerd met opvallend oranjegekleurd asfalt. Het tweede plein, het Kerkplein, ligt voor de Kogerkerk net naast de A8 en is bedoeld als ontmoetingsplein voor grote groepen mensen. Sinds de aanleg wordt het Kerkplein gebruikt voor diverse evenementen, zoals de Zaanse Cultuurmarkt, de intocht van Sinterklaas en een kerstmarkt. De strook eindigt bij de Zaan, waar in een nieuw haventje aanlegplaatsen zijn gemaakt voor pleziervaartuigen. De rivier de Zaan, die door de lintbebouwing in heel Zaanstad grotendeels aan het oog wordt onttrokken, is hier weer zichtbaar gemaakt. Om de veiligheid en de bruikbaarheid van het gebied te vergroten, is er een verlichtingsplan voor het hele plangebied ontworpen. Onder de A8 zijn grote plafonnières aangebracht. Vier grote betonnen kolommen zijn 'bekleed' met verlichte gedichten.
In 1999 werden de eerste gedachten geformuleerd die tot het avontuurlijke project zouden leiden. De gemeente had het voornemen om in Zaanstad ontmoetingsplekken te creëren met een gelijktijdig aanbod van faciliteiten. Tijdens een stadsbrede, interactieve brainstormdag voor 'iedereen in Zaanstad, die mee wilde denken en doen' nodigde de gemeente bewoners en ondernemers uit om te reageren. Uiteindelijk leidde dit tot de strategie om in de gemeente tien kernen te creëren, het '10PleinenPlan' genoemd.
In 2001 werden plannen geformuleerd om in Koog aan de Zaan de Kogerkerk en zijn directe omgeving te restaureren. Een jaar later werd aansluiting gevonden bij het project A8ernA.
Onder leiding van een projectmanager van de gemeente Zaanstad werd er een projectteam samengesteld, bestaande uit medewerkers van de gemeente en mensen uit verschillende belangengroepen. Door intensief overleg met een klankbordgroep, waarin een breed samengestelde groep belanghebbenden en geïnteresseerden uit de directe omgeving zitting had, kreeg het projectteam een goed beeld van wat er leefde in Koog aan de Zaan en waaraan de bewoners en ondernemers behoefte hadden. Deze opgedane kennis werd gebruikt om het Programma van Eisen op te stellen, dat door het projectteam uiteindelijk werd geformuleerd. De aangetrokken ontwerpers die aan de hand van dit Programma van Eisen aan de slag gingen, werden gekozen via een officiële selectieprocedure. Het architectenbureau NL Architects uit Amsterdam kwam als beste uit de bus. Hun schetsen en ontwerpen werden tijdens twee informatieavonden aan de mensen in de wijk voorgelegd en daarna werd elke zes weken de voortgang met een ingestelde klankbordgroep besproken. Het ontwerpproces was dus bij uitstek interactief, veel reacties vanuit de bewoners en gemeente zijn in het ontwerp verwerkt. Door het open en veelvuldige overleg ontstond er een vertrouwensband tussen de vertegenwoordigers van de gemeente, de bewoners, de middenstand en de ontwerpers, wat zonder meer stimulerend heeft gewerkt, en de kwaliteit en het leggen van voldoende draagvlak van het project heeft bevorderd. Bijzonder in het hele proces was volgens de gemeente de samenwerking met Rijkswaterstaat, de eigenaar van de grond en het viaduct. Rijkswaterstaat moest dus akkoord gaan met het nieuwe gebruik. Het bleef niet alleen bij de formele toestemming voor het gewijzigde grondgebruik. Delen van de betonnen viaductconstructie werden benut voor het realiseren van onder meer het skatepark, het hekwerk rond het skatepark, de verlichting, de kunstpilaren en het haventje. Deze benadering was nieuw voor Rijkswaterstaat. Men had voordien weinig ervaring opgedaan met het meervoudig benutten van civieltechnische constructies. Maar ondanks de aanvankelijke aarzeling hebben de medewerkers van Rijkswaterstaat volledig geparticipeerd in het ontwerpproces, en is er positief meegedacht en daarna ook daadwerkelijk meegewerkt.

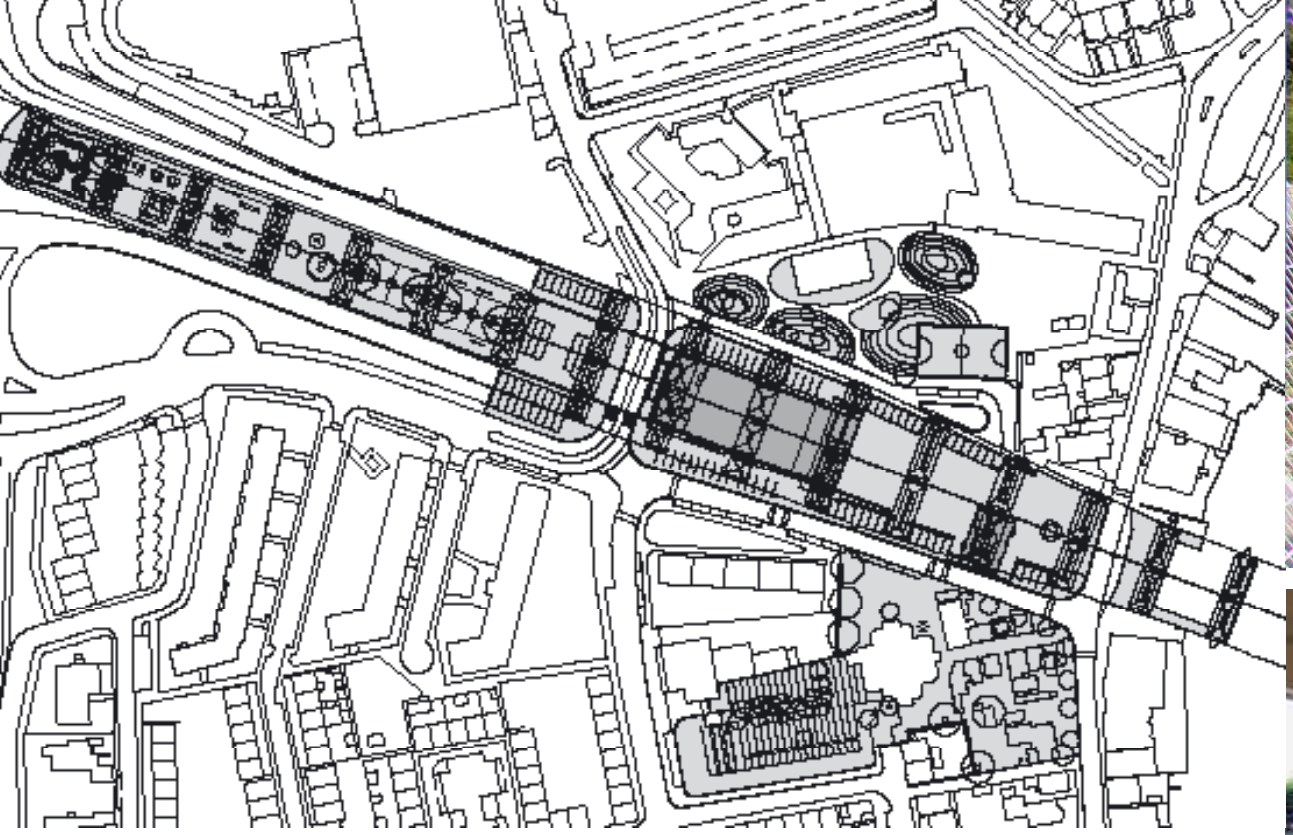

1

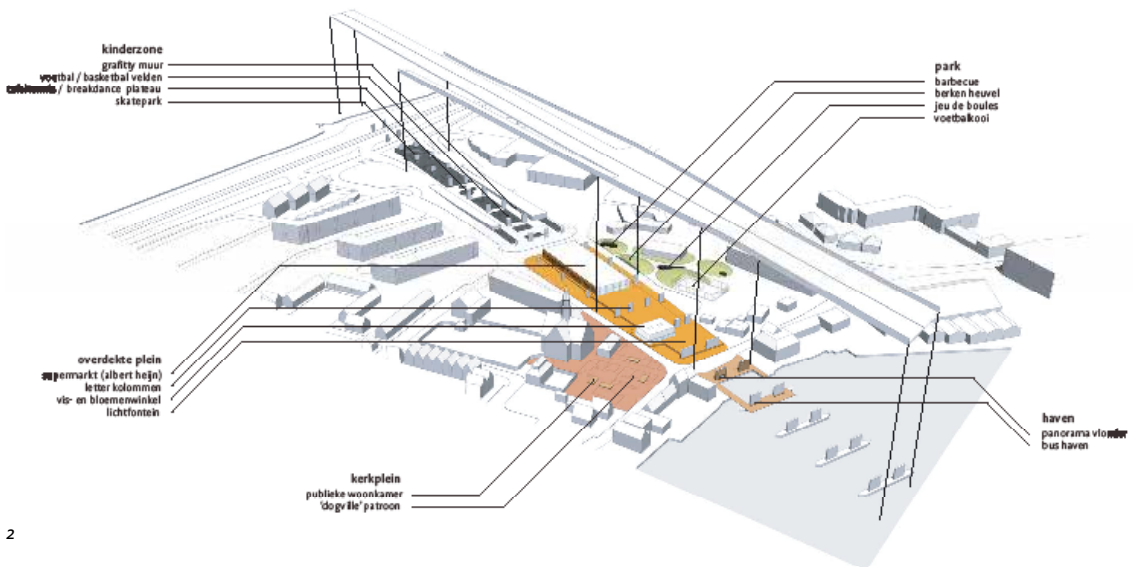

2

3

1 Situatie met intekening project onder de A8
2 Perspectivische projectie van de verschillende onderdelen A8ernA
3 Van boven naar onder: groenzone met voetbalkooi, panoramadek haven, Kerkplein en skatepark

Klavertje 8
Bloemen
shop
ARDEWINDH
MEESTWANT
EDIEWINST
RDINDEWIE
WATERKIED
GVOORKAPE
LOOTENSTI
SELKRAGEN
DENHOEBE
NHETDORPS
RTBRAKENB
UTDEBLIKV
ENGDEMAAR
EINDERSPR
DDEENDEZA
STREKUIT

Alle inzendingen

Ingezonden projecten

Per plaatsnaam achtereenvolgens: de opdrachtgever/inzender, de naam van het project en de ruimtelijke ontwerpers

Twee ingezonden projecten (Euroborg in Groningen en het kantoor SAWA 1 in Zoetermeer) werden door de jury als architectuurprojecten gekwalificeerd. Beide inzendingen kunnen in principe in de volgende ronde (thema: architectuur) meedingen naar de Gouden Piramide 2008.
Drie projecten (WiMBY! in Hoogvliet, Mobility Landscape in Amsterdam en Witbrant Oost in Tilburg) voldeden om uiteenlopende redenen niet aan de toelatingscriteria.

De jury vond dat de projecten 11, 16, 21, 30, 32, 34, 39, 43 in onvoldoende mate waren verwezenlijkt. De inzendingen kunnen in principe met een volgende ronde gebiedsontwikkeling meedoen indien de realisatie dan voldoende is gevorderd.

Almelo

1
Waterschap Regge en Dinkel
De Doorbraak
Taken Landschapsplanning,
Arcadis Regio, Tauw

Amersfoort

2
Van Bekkum Projecten bv
Op de grens/Hooglanderveen
Han van Zwieten, Frits ter hark/
Han van Zwieten Architecten,
Adviesbureau Haver Droeze,
Koos Iestra

Amsterdam

3
Gemeente Amsterdam
Oostelijke Handelskade
Hans van der Made,
Simon van Wijnen
(dRO Amsterdam),
Tjeerd Dijkstra, Kees Rijnboutt,
Michael van Gestel (supervisoren)

Apeldoorn

4
Forumpark Beheer bv
Stationsgebied Apeldoorn
Hans Davidson (supervisor),
Ed van Gent, Rijkent Lamain,
Jan Albert van Buuren,
Han Goudswaard/
gemeente Apeldoorn,
Lodewijk Baljon/Lodewijk Baljon
Landschapsarchitecten

Arnhem

5
Gemeente Arnhem
Arnhem Centraal, stationsgebied
B. van Berkel/UN Studio,
M.C.P. van Vliet/
vBureau B+B stedebouw en
landschapsarchitectuur

Arnhem

6
Schipper Bosch
Projectontwikkeling Amersfoort
Industriepark Kleefse Waard
Machiel Hopman/
Hopman architecten, Studio Sal,
stedenbouw, architectuur en
landschap

Coevorden

7
Gemeente Coevorden
Herontwikkeling historische kern Coevorden
Shyam Khandekar/
Khandekar stadsontwerp en
landschapsarchitectuur

Den Haag

8
Geste Groep
Baljurk e.o
Eric Vreedenburgh,
Jaap Baselmans,
Coen Bouwmeester, Arjan Mulder,
Niels Groeneveld/
Archipelontwerpers

Den Bosch

9
Gemeente Den Bosch
Westwal keert weer
Bureau OSLO

Den Bosch

10
BV Ontwikkelingsmaatschappij
Paleiskwartier
Paleiskwartier
Khandekar Stadsontwerp en
Landschapsarchitectuur,
Van Empelen Van Aalderen
Partners

Dordrecht

11
Coöperatie Leerpark U.A.,
Heijmans nv, Proper Stok Groep bv
Leerpark
E. Bindels/West 8 urban design
& landscape architecture

Eibergen

12
ProWonen
Centrumplan-Zuid Eibergen
Ernst Feekes/Feekes & Colijn
architectuur stedebouw
ruimtelijke inrichting

Eindhoven

13
Philips Electronics Nederland bv
High Tech Campus
C. Geluk/Juurling en Geluk
Stedenbouw en Landschap

Emmen

14
Domesta
Revitalisering Schoonvelde Oost
Jeroen Leemans,
Philippus van Leeuwen/
Kraaijvanger.Urbis

Enschede

15
Gemeente Enschede
Roombeek
Pi de Bruijn/de Architekten Cie. (supervisor), Marina Eenschoten/ Afdeling Ontwerp gemeente Enschede, Edwin Santhagens/ Buro Sant en Co

Geldermalsen e.o

16
Initiatiefgroep Lingekwartier
Lingekwartier
Bureau SLA architectuur en stedenbouw, Peter van Asche, Patricia van Herpen/ P2 landschapsarchitecten

Gemert

17
Woningcorporatie Goed Wonen
Herstructurering Berglaren – Molenakker
KAW, Inbo Eindhoven

Groningen

18
Gemeente Groningen
Eelderbaan
Els van der Laan/Noord Peil

Heerhugowaard

19
Gemeente Heerhugowaard
Park van Luna
Berrie van Elderen/ Bureau Alle Hosper, Arno van der Mark/ DRFTWD Office Associates, Nelen & Schuurmans, Ingenieursbureau Heerhugowaard, Ingenieursbureau Arcadis

Hilversum

20
Gemeente Hilversum, Stichting Dudok Wonen
Dudo Revisited
Hans Ruijssenaars/ Hans Ruijssenaars Architecten (supervisor), J. Volkers/ Ingenieursbureau gemeente Hilversum, Hans Venhuizen

Leiden

21
Stichting Portaal, gemeente Leiden
Nieuw Leyden
MVRDV

Lingewaardo

22
U Projecten, Lingewaard Wonen
Centrumplan Bemmel/ Liduinaterrein
K. Mulleners, T. Mulleners/ Mulleners Architecten

Meppel

23
Gemeente Meppel
Danninge Erve Zuid
Hans Oerlemans/OKRA

Midden-Delfland

24
Hoogheemraadschap van Delfland
Calamiteitenberging Woudse Polder
Richard Pater/Witteveen + Bos, Tineke van Oosten/ RBOI Rotterdam

Midden-Drenthe e.o

25
Provincie Drenthe
Revitalisering van de N381
Provincie Drenthe, Grontmij, Royal Haskoning

Noorder-Koggenland

26
Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier
Waterberging Twisk
Henk Volkers/ Raadgevend Bureau Het Grote Oost

Olst

27
Het Salien, wonen en bouwen
Herstructurering Olst Centrum
Iwan Ezerman/I'M Architecten

Oss

28
Gemeente Oss
Piekenhoef
Richard Colombijn, Gijs Wolfs, Martine Leroi, Sjoerd van der Linden/ VHP stedebouwkundigen + architekten + landschapsarchitecten, Addo van Doornen/gemeente Oss

Rotterdam

29
Gemeente Rotterdam
Transformatie wijk Spangen
dS+V gemeente Rotterdam

Rotterdam

30
Vestia Rotterdam Zuid
Vernieuwing Hordijkerveld
BGSV, dS+V, gemeente Rotterdam

Rotterdam

31
Deelgemeente Feijenoord
Afrikaanderpark
H. Oerlemans/ OKRA Landschapsarchitecten

Rotterdam

32
Schiphol Real Estate bv
RTM Airpark, herontwikkeling Rotterdam Airport
Arnold Sikkel/EGM Architecten, Paul van Beek/ Paul van Beek Landschappen

Slochteren e.o

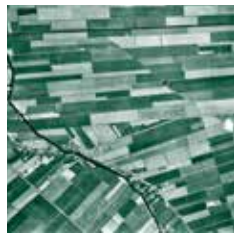

33
Landschapsbeheer Groningen
Slingertuinen
Bureau Simone Bakker Zeyerveen, Roelke Nienhuis/ Landschapsbeheer Groningen

Sneek e.o

34
Provincie Fryslân
Gebiedsontwikkeling Rijksweg 7
Grontmij en Haskoning

Susteren

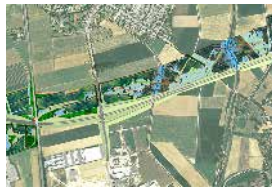

35
Stichting Landschapspark Susteren
Landschapspark Susteren
Ramon Copier, Marc Heusschen/ Heusschen Copier landschapsarchitektuur + stedenbouw

Tilburg

36
Gemeente Tilburg, Tilburgse Woonstichting, Hurks Bouw en Vastgoed
Rijghpark
Geert Driesen/AWG-architecten

Twello

37
ABC Planontwikkeling, ABC Vastgoed bv/ Marcel Loosen, Ad van Vuuren
Het ABC van een dorp
A. Habets/Ad Habets Stedenbouw, S. Schuit, M. van Osch/ Zijaanzicht Buro voor Landschapsarchitectes

Utrecht

38
Gemeente Utrecht, Bouwfonds Fortis
Parkhaven, Dichterswijk
S. Gall/Atelier Quadrat

Veghel

39
Gemeente Veghel
Masterplan Vlagheide en omgeving
Ton Thus, Jhon van Veelen/ TAKEN landschapsarchitectuur en ecologie

IJsselstein

40
Kromwijk Ontwikkelings Maatschappij bv
Pleisterplaats Marnemoende
Peter Klompen/Arcadis Regio West, JanAlbert van Buuren; Patricia van Herpen/ P2 Landschapsarchitecten, Peter van Assche/Bureau SLA, Roelof Gortemaker, Ellen Bischoff/ De Jong Gortemaker Algra Architecten en Ingenieurs

Zaanstad

41
Gemeente Zaanstad
A8ernA
Ruimtelijke Ordening, Verkeer en Beheer/ gemeente Zaanstad

Zeist

42
Wereld Natuur Fonds
Schoon Oord
Willem Overmars/ Adviesbureau De Wildernis

Zwolle

43
Projectteam Holtenbroek 1
Muziekwijk, Holtenbroek
Jeroen de Willigen/ De Zwarte Hond, Arcadis

Illustratieverantwoording projectenlijst (nummers verwijzen naar de projecten)
Aeroview (fotograaf: Dick Sellenraad) 29; *Architectuurproducties* 17; *Archipelontwerpers* 8; *Aviodrome Luchtfotografie* 40; *Bak Meelker Photography* 25; *Van Bekkum Projecten* 2; *Bouwfonds Fortis* 38; *Bureau voor Stadsontwerp en Landschapsarchitecten Khandekar* 7; 10; *DOMESTA AANGENAAM WONEN!* 14; *Feekes & Colijn* 12; *Gemeente Apeldoorn (fotograaf: Jaap Gussenhoven)* 4; *Gemeente Enschede; projectbureau Roombeek* 15; *Gemeente Groningen; Dienst ROEZ (fotograaf: Klaas van Nierop)* 18; *Gemeente Heerhugowaard* 19; *Gemeente 's-Hertogenbosch* 9; *Gemeente Hilversum* 20; *Gemeente Meppel* 23; *Gemeente Oss (fotograaf: J. Voets)* 28; *Gemeente Sneek* 34; *Geo Informatie Zaanstad* 41; *Heusden Copier Landschap & Stedebouw* 35; *Thea van den Heuvel* 22; *Allard van der Hoek* 3; *Hordijk & Hordijk* 39; *Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier (fotograaf: Jan Zijp)* 26; *Hurks Bouw en Vastgoed* 36; *IAA Architecten* 27; *Landschapsbeheer Groningen* 33; *Loek Meenhorst Almere* 37; *Jeroen Musch* 43; *Nieuwe Hollandse Waterlinie* 16; *Photoreality* 24; *Proper Stok* 11; *Schiphol Real Estate* 32; *Schipper Bosch Projecten* 6; *Slagboom en Peters* 31; *Stichting Portaal; Gemeente Leiden* 21; *Karel Tomeï* 13; *UNStudio* 5; *Waterschap Regge en Dinkel (fotograaf: Photo Holland)* 1; *Wereld Natuur Fonds* 42; *Ester van de Wiel* 30

De Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap de Gouden Piramide is een initiatief van de ministeries van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en Verkeer en Waterstaat.

Samenstelling Ton Idsinga, Ingrid Oosterheerd
Beeldredactie projecten Ingrid Oosterheerd
Eindredactie en juryrapport Ton Idsinga
Tekstcorrectie Els Brinkman
Organisatie Projectbureau de Gouden Piramide/André Mol en Joke Kemper
Ondersteuning atelier Rijksbouwmeester en Architectuur Lokaal Amsterdam
Vormgeving Studio Bau Winkel, Den Haag
Lithografie en druk Die Keure, Brugge

Beeldverantwoording (nummers verwijzen naar de pagina's)
Aerodata Int. Surveys 121; *Aerofoto Brouwer-Brummen* 98 (boven); *Aeroview (fotograaf: Dick Sellenraad)* 139; *Arcadis* 83 (boven), 85 (onder); *Archipelontwerpers* 122, 124 (boven), 125 (onder); *Architekten Cie.* 66 (linksboven); *Aviodrome Luchtfotografie* 81; *Theo Baart* 66-67 (onder); *Alexander Bunt* 131 (onder); *Claus en Kaan Architecten* 67 (midden); *Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam* 107; *Diest Stedebouw en Volkshuisvesting* 140 (onder); *Roel Dijkstra* 140 (boven), 143 (onder); *Gemeente Enschede, projectbureau Roombeek* 65; *Gemeente 's-Hertogenbosch* 109, 110 (onder), 111, 112 (onder), 113; *Gemeente Hilversum* 127; *Geo Informatie Zaanstad* 151; *Ad Habets* 90, 91, 92 (boven); *High Tech Campus Eindhoven* 74 (boven), 75 (boven, rechtsmidden, onder); *Allard van der Hoek* 60-61, 67 (linksmidden, rechtsboven, rechtsondermidden), 69 (rechtsmidden), 103, 105 (midden), 106; *Juurlink + Geluk stedenbouw + landschap* 74 (onder), 75 (linksmidden); *Landschapsbeheer Groningen* 133,134, 135, 136, 137; *John Lewis Marshall* 82, 84-85 (boven); *Marnemoende* 79, 83 (onder), 84 (midden, onder); *Loek Meenhorst Almere* 89; *Dennis Moet* 154-155; *Ben ter Mull* 116 (onder), 117 (onder), 118 (midden), 119 (boven en onder); *Jeroen Musch* 71, 76-77, 153; *NL Architects* 152; *OKRA Landschapsarchitecten* 116 (boven), 117 (boven), 118 (boven, onder), 119 (midden); *Willem Overmars (Adviesbureau De Wildernis)* 148 (midden, onder); *PANO (fotograaf: Roelof van der Schaaf)* 87, 93 (boven); *ProjectManagement Bureau Amsterdam* 105 (rechtsonder); *RAU & Partners architectenburo* 148 (boven); *Harry van Reeken* 124 (onder), 125 (boven); *Joop Reyngoud* 141, 142, 143 (boven); *Christian Richters* 146-147, 148 (rechtsbovenmidden), 149; *RoVorm (fotograaf: Hans Brons)* 104; *RoVorm (fotograaf: Paul Deelman)* 105 (boven, linksonder); *Hans Ruijssenaars Architecten* 129 (onder); *Gerrit Schreurs* 123; *SeARCH* 67 (linksboven); *Alfons Simon* 129 (boven); *Slagboom en Peters* 115; *Stichting Stedelijk Wonen* 67 (rechtsmidden); *Studio Schuurmans* 110 (boven); *Streekarchief Gooi en Vechtstreek* 128 (onder); *TEAM 3D Twello* 92-93 (onder); *Karel Tomeï* 73; *Herman van der Veer (Bonkend Hart)* cover, 63, 68, 69 (boven, linksmidden, onder); *Rolf Vogel (FotoXperience)* 129 (midden), 130 (midden, onder); *Waterschap Regge en Dinkel (fotograaf: Photo Holland)* 95, 99 (midden); *Waterschap Regge en Dinkel* 97, 98 (onder), 99 (boven, onder), 100, 101; *Wereld Natuur Fonds* 145; *Marcel Willems Fotografie* 112 (boven); *Zwartlicht Visual Communicatie* 128 (boven), 130-131 (boven)

De portretten van de jury (p.36-51) en de vijf genomineerde opdarchtgevers (p.53-57) zijn van fotograaf Simone van Es. Ze zijn het resultaat van een speciale foto-opdracht verleend door het projectbureau de Gouden Piramide.

© 2007 Uitgeverij 010, Rotterdam (www.010publishers.nl)
ISBN 978-90-6450-634-5

De beschrijving en de vermelde gegevens van de gepubliceerde projecten zijn gebaseerd op het materiaal zoals dat door de deelnemers aan de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap de Gouden Piramide 2006 is ingezonden.
Dit kan hebben geleid tot een zekere inconsistentie bij het behandelen van de verschillende projecten.
Uitgever, redactie en organisatie zijn niet verantwoordelijk voor later gebleken onjuistheden of foute dan wel onvolledige vermelding van gegevens over de projecten van de inzenders.

VROM

Ministerie van Verkeer en Waterstaat

landbouw, natuur en voedselkwaliteit

ONDERWIJS CULTUUR WETENSCHAP

Nederland ziet eruit als een lappendeken. Onnoemelijk veel afzonderlijke gebieden bepalen het karakter. Een aaneengesloten gebied van stevig formaat met één dominante bestemming treffen we eigenlijk alleen aan op de Veluwe. Voor het overige is Nederland opgedeeld in woonwijken, land- en tuinbouwpercelen, (veen)plassen, polders, stadskernen, natuurgebieden, bedrijventerreinen, (recreatie)parken en landgoederen. De transformatie van al deze gebieden is het onderwerp van dit boek. Gezamenlijk vormen ze de compositie van Nederland.
De diversiteit aan thema's van de ingezonden projecten voor de Gouden Piramide 2007 is aanzienlijk. Ze lopen uiteen van de radicale transformatie door een veeboer van een agrarisch bedrijf in een recreatief natuurgebied tot de wederopbouw van de door de vuurwerkramp getroffen wijk Roombeek in Enschede, van de opzet van een *sophisticated* High Tech Campus door Philips tot de ecologisch verantwoorde herinrichting van het landgoed Schoonoord door het Wereld Natuur Fonds.
De beste veertien projecten worden — voorzien van het juryoordeel — uitgebreid beschreven en gedocumenteerd. Verschillende deskundigen, onder wie rijksbouwmeester Mels Crouwel, belichten vanuit uiteenlopend perspectief het voor de inrichting van Nederland zo belangrijke thema van deze prijsronde: de gebiedsontwikkeling in Nederland.

Met dvd tv-documentaires over de genomineerde opdrachtgevers en hun project.

ISBN 978-90-6450-634 5